

324.39. (497.1): 929

Strossmayer Ј. Ј.

162 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 162

Др. ФЕРДО ШИШИЋ

Ј. ШТРОСМАЈЕР
И
ЈУЖНОСЛОВЕНСКА МИСАО

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXIV. Бр. 162.

БИСКУП ШТРОСМАЈЕР
И
ЈУЖНОСЛОВЕНСКА МИСАО

НАПИСАО
Др. ФЕРДО ШИШИЋ.

ПРВИ ДЕО.

1922.
БЕОГРАД.

ШТАМПАРСКО ПОДУЗЕЋЕ „ЗАСТАВА“ д. д., НОВИ САД.

млв. ђр.
Н8777

Побједницима на крвавим разбојиштима и на широким пољанама душевне утакмице, подижу благодарни народи споменике од мрамора и туче, а лавор-вијенцима славе овјенчавају члја оних јунака, који прибавише домовини својој моћи и сјаја. Таковом једном дичном јунаку и побједнику поставља се данас и наш уједињени благодарни народ Срба, Хрвата и Словенаца видљив знак свога постојаног поштовања, јер трајнији је од мједи споменик, што га је себи изградио у нашим срцима југословенски препородитељ, бискуп Јосип Јурај Штросмајер. И вијекови ће прохујати преко благословених поља југословенских, а покољење што виђе Њега у средини, саћи ће у гроб неумитне повјеснице, али и најпознiji нараштаји брижно ће његовати спомен на мужа, који је зубљом просвјете и оружјем права народнога самоодређења повео и водио борбу кроз више деценија друге половине XIX. вијека, заносом пјесника, проницавошћу државника и смјелошћу јунака, а све то за цивилизацију, за слободу и за уједињење свога народа, не хајући крај тога за онај „подли и злобни свијет“ свјесних и несвјесних клеветника и душмана, који се на њу набациваху калом, а о којем прорече још 1868. Петар Прерадовић: „Кал му је хљеб, а

„Теби не ће да нахуди, ко ни ноћ
Дану оном, кој' ће једноћ да сване,
За да пред свијетом обасја признањем
Заслуге Твоје“.

Али живот и дјеловање бискупа Штросмајера, као и васколики политички и културни рад онога времена у западном дијелу нашега народа у тијесној су и органској вези с временом што је непосредно њему предходило, па се стога никако и не смију у овој књизи мимоићи; баш обратно, управо

је нужно за исправно разумијевање бискупова доба, да се прије свега упознамо у битним цртама с три поглавља епохе наше народне прошлости, наиме с доба Феудализма, па Илиризма и с оним бана Јелачића. Феудализам има да нам прикаже тужне и жалосне прилике нашега народа унутар граница бивше хабсбуршке монархије у доба кад се родио Штросмајер и прије Препорода Људевита Гаја и његових одушевљених другова. Илиризам показа ће нам на каковим је основама подигнут народни наш Препород, у чије вријеме пада и младост Штросмајерова, док ће нас ера бана Јелачића изравно увести у сам вијек и дјеловање бискупово, који су као заглавни камен у оној згради, што је подизању његови поменути „предходници“: Људевит Гај и бан Јелачић.

Рад сам dakле да подам мојим читаоцима слику читаве епохе Штросмајерове.

ПРИСТУП

I.

ФЕУДАЛИЗАМ. ХРВАТСКО-УГАРСКА ДРЖАВНА СИМБИЈОЗА.¹⁾

Декаданса Хрватске и Угарске у XVIII. и почетком XIX вијека. — Одношај Хрватске и Угарске сајам бечких властодржача. — Сталешки (феудални) устав и неповољне му последице. — Помањкање грађанскога народног елемента у Хрватској и Угарској XVIII. и почетком XIX. вијека. — Незгодне економске и социјалне прилике. — Ниже племство. — Сељаштво. — Црква и школа. — Сабор и течај расправљања на њему. — Судство. — Управа и жупаније.

За непрекидних турских ратова од XV. до XVIII. вијека пролише и Хрвати и Угри толико крви, да се до своје раније снаге и моћи никад више не подигоше, а навлаш Хрвати. Како су у тешко доба турске превласти фактично државно водство и главна политичка улога прешли на Аустрију, односно на бечки двор, згодило се подједно и то, да се она још године 1527. утврђена чисто персонална унија између Аустрије, Угарске и Хрватске стала све то већма мијењати у реалну. Али како је вазда било мужева, нарочито међу Мађарима, који се нису таким развитком државоправних прилика могли сложити, узело се од стране бечке централне владе

¹⁾ Гл. о том мој чланак у „Савременику“ IV [1909], 289, 371. Уп. и Grünwald Béla, A régi Magyarország. Budapest 1888. — Eisenmann, Le compromis Austro-Hongrois de 1867. P. 1904. — Szekfű, Der Staat Ungarn. Stuttgart 1918. — Redlich Josef, Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Bnd. I. Leipzig 1920. — Ratzenhofer, Soziologie. Leipzig 1907. — Gumplovics, Allgemeines Staatsrecht. Innsbruck 1907.

под кринком велеиздаје и бунтовништва поступати с Угарском и Хрватском као с покореним земљама, а нарочито послиje мира утврђена у Сатмару (1. маја 1711¹⁾) између бечкога двора и приврженика кнеза Франа Ракоција, унука бана Петра Зринскога († 1671), којим не само да су престали стојећти устанци угарскога племства, већ је тек тада Хабсбуршки дом први пут постао правим и јединим господаром у чишавој Угарској с Ердељем и у Хрватској са Славонијом²⁾). Овим крупним догађајем почиње се најнедостојнији одсек хрватске и угарске прошлости, а траје готово вијек и по (до 1830). То је доба пропадања, однарођивања и опће летаргије. Никакве идеје, ни домаће ни стране, не узбуђују замрла народа, шта више, тај исти успавани народ почиње већ и да заборавља свој језик.

Који су разлоги томе?

Прво и прво бјеше то одношај Угарске и Хрватске спрам бечких властодржаца као и спрам аустријских наследних земаља;³⁾ друго, сталешки устав и треће, незгодне наше народне економске и социјалне прилике онога доба. Промотримо сада нешто изближе сваки од ова три разлога наше опћените декадансе у XVIII. и почетком XIX. вијека.

Све до почетка XVIII. вијека још је било и хрватских и угарских државника, дипломата, политичара и војсковођа, који су самостално управљали земљом у складу с њезиним интересима као банови (у Хрватској) и палатини (у Угарској) те заповиједали хрватским односно угарским четама, служећи се њима по својој увиђавности и потреби. Ови су мужеви и познавали опћи политички положај европски, склапали су савезе с туђим властима рачунајући код тога с пробицима не само својима, него

¹⁾ Сва су дата у овој књизи означена по новом календагу.

²⁾ У Хрватској бјеше главни вођ Ракоцијевих приврженика барун Јосиф Војновић. Ова је стара хрватска племићка породица имала баштину своју код Војнића и Војновић-брда под Пегровом Гором у Хрватској [југоисточно од Карловца].

³⁾ То су обје Аустрије, Штајерска, Корушка, Крањска, Приморје и Тирол.

и с онима оних страних владара. Али Сатмарским миром дошао је свему томе крај. Ни на хрватској ни на угарској територији нема нигде више краја, који би био позориштем независнога угарскога или хрватскога политичкога живота и који би подржавао идеју и наду на државну еманципацију од Аустрије. Познатом „Прагматичком Санкцијом“, којом је изречен принцип „недјељивости“ Хабсбуршке монархије и у њезином женском кољену,¹⁾ постала је веза с Аустријом само још тјешња, тако да је дворска политика од тога времена даље славила и над Угарском и над Хрватском потпуни триумф. У нашим старим законима и послије 1712. приказују се Хрватска и Угарска, додуше као независне краљевине (*regna libera*), којима се није смјело владати из Беча као с аустријским наследним земљама, али уза све то истицање у текстовима законским, ипак су и Хрватска и Угарска од тога времена даље биле аустријске провинције, заправо *саславни дио* Хабсбуршке монархије, коју су у једну политичку цјелину везали заједнички владар и династија; а то значи у језику историка: Хрватском и Угарском није се више владало у смислу њихових специјалних интереса, него у смислу укупних монархијских, којима бјеше тежиши бечки двор или боље рећи сама Хабсбуршка династија.

Није случајно да кроз читаво XVIII. стојеће све до године 1790. не налазимо на банској столици ниједнога Хрвата, сем краткотрајнога владања грофа Ивана Драшковића, већ редом саме великаше Мађаре, вјерне приврженике и помагаче двора и његове политике, од којих највећи дио њих није готово никад боравио у Хрватској, већ понајвише у Бечу или по угарским својим посједима, нити је знао хрватскога језика, паче и мађарски само изнимно²⁾.

¹⁾ Хрвати прихватише „Прагматичку санкцију“ на свом сабору још г. 1712., а Угри г. 1722.

²⁾ Grof Adam Batthyány [1693—1703], grof Ivan Pálfi [1704—1732], grof Ivan Drašković [1732—1733], grof Josip Esterházy [1733—1741], grof Karlo Batthyány [1742—1756], grof Franjo Nádasdy [1756—1783], grof Franjo Esterházy [1783—1785] i grof Franjo Ballassa [1785—1790].

Тако се ето деси, да више није било крепких и јаких појава, као некоћ они бројни Зрински, Франкопани, Ердеди¹⁾ и други. За њих наиме сада нити је било терена на којем би се могли развијати, нити су они узмогли имати сталан патриотски циљ, за који да се боре. Па тако су дакле хрватки и угарски политичари тога времена служили или интенцијама Хабсбуршке династије или су бранили древнисталешки устав против настојања исте династије. У првом случају нису их радо сматрали „народним“ људима, а у другом они су се, тобоже као народни људи, заправо борили за застарјелу и народним интересима посве опречну ствар. Међутим у ствари бијаху и такови политичари ређе појаве, јер највећи их је број вјечито колебао између оба противна правца: они су хтјели да буду и вјерни династији и противници њезине егоистичне политike. Поред свега тога још, разумије се, ни угарски ни хрватски политичари нису вршили на извањску, то јест на главну политику Хабсбуршке монархије баш никаква утицаја. Краљ угарски и хрватски, столовујући изван земље и носећи на својој глави још и круну „светога римскога царства“ — а то значи да је бар у теорији био и глава њемачке државе — бјеше сасвим заокупљен великим међународним политичким заплетајима и питањима, поред којих су хрватски и угарски интереси потпунома ишчезавали. Хрватска и Угарска дакле нису биле за свога краља *сврха*, него тек *средство*, шта више кадикад и запрека, да постигне разне своје политичке циљеве, па стога и нису никад у то доба хрватске и угарске потребе ни чиниле ма какву важнију бригу династичке политике хабсбуршке; или другим ријечима: Хрватска и Угарска имале су додуше тада *свога* окруњена краља, али њему бијаше круна св. Стјепана само правни наслов за легално посједовање земље, паче тај исти краљ

¹⁾ Грофови Ердеди (Erdödy) бијаху додуше мађарскога поријекла, а она грана која се још почетком XVI. вијека населила у Хрватској, сасвим се била похрватила.

тако рећи у оно доба није ни хтио да буде нешто више него ли титуларни угарско-хрватски краљ, јер је управо наумице настојао, како би независној егзистенцији обију земаља учинио што прије крај и да их што брже нестане у скупној монархији¹⁾.

Због таких је прилика сасвим природно, да се угарско-хрватски краљ и није окружио угарским и хрватским савјетницима, већ мањом Нијемцима, који нису заступали интересе хрватске и угарске политike, већ су се искључиво занимали опћом европском ситуацијом. Ови Нијемци правили су извањску државну политику, формирали заједничку царску војску, водили заједничке државне финансije, паче одлучивали су и о томе, како да двор влада Хрватском и Угарском. Стога их и виђамо на државним угарско-хрватским саборима у Пожуну (Братислави) у краљевој пратњи, разумије се, да буду код руке, устроба ли њихова савјета. Двор је додуше многе хрватске и угарске себи вјерне и одане великашке породице обасује богатим и пространим посједима и иним благом, а тако и звучним титулама, али од водства високе и водеће политike биле су оне стално искључене. Ми их налазимо као бане, палатине, државне врховне судце (*iudex curiae*), канцеларе, предсједнике доње парламентарне куће (или „персонале“), но у ствари били су они само извршивачи онога, што су хтјели њемачки министри угарско-хрватскога краља.

¹⁾ Ову је опаку тежњу бечкога двора јасно карактеризовао још 1669. бен Петар Зрински пољском краљу Михајлу Вишњићевићу овим значајним ријечима: „Аустријска је влада једна базиличка влада, то јест шарена попут базилиска, држéћи да има да тражи у немиру других свој мир, у несрети других своју срећу, а у истребљењу слобоштина и у потпуном подјармљењу Угарске и Хрватске своју величину и славу. Нема наиме владе на свијету, која би била толико покварена и која би гајила тако погане осјећаје спрам Бога и права народа као што је ова, а код тога најгоре је то, што нема наде, да ће се то икад поправити“. [Уп. мој Преглед повијести хрватскога народа. Књига I.² Загреб [Кугли] 1920. стр. 263—264].

Народ, то јест масе нижега племства, осјећао је то добро, па стога и јесу и хрватски сабор и заједнички државни сабор у Пожуну поново тражили пуну независност за врховна надлештва угарска и хрватска, а 1741. још и то, да се палатин (глава Угарске), примас (врховна црквена глава) и бан хрватски узму у тајно дворско вијеће, да би били упућени, о чему се ради у пословима извањске, дакле најглавније политици, паче затражено је поновно и то, да се за вођење угарских и хрватских посала образује уже тајно дворско вијеће, то јест нешто као министарство, које ће бити састављено искључиво од Угра и Хрвата, и бити независно од царских министарстава. Али сви су ти напори остали безуспјешни, баш као и они саборски захтјеви, који су ишли за тим, да се угарска и хрватска војска еманципује од врховнога бечког војничког надлештва (Hofkriegsrat), а угарске и хрватске финансије од врховнога бечког финансијскога надлештва (Hofkammer). Но код тога најважнија је чињеница, да је све те предлоге осујетило баш угарско и хрватско високо племство, а у првом реду били су против њих палатин, примас и бан хрватски, као вјерни дворски људи. И тако се састајемо с осебујном чињеницом — коју треба да и за доцније доба имамо пред очима — да је онај правац, који је ишао за тим, да ослаби независност Угарске и Хрватске, и да их стопи с осталим Хабсбуршким земљама у једну целину, налазио јаче помагаче међу угарским и хрватским достојанственицима, него ли међу истим бечким њемачким министрима; паче, ове су ропски надахнуте душе, да стеку или да сачувају милост владареву, вазда давале са своје ниске подлости и беззначајности више повода свакој навали на угарски и хрватски државоправни положај спрам Аустрије, као и сваком запостављању оправданих народних жеља, него ли они већ поменути краљеви њемачки савјетници.

Ето, оваково владање високога угарског и хрватског племства бјеше прва велика запрека сваком

напретку и разлог опћем назадовању и падању. Да је одиста тако било, доказује нам најбоље околност, да се за читаво оно дуго вријеме од 1711. до 1830., па ни за омраженога цара Јосипа II., није нитко одрекао своје 'части и службе, с разлога што се није слагао с политиком бечкога двора. Шта више, угарски и хрватски државници оних времена — па још и доцнијих — обикљи су примати готову политику из Беча, па су тако, и не слутећи, поред свих својих звучних „преузвишених“ и „пресвијетлих“ титула, спали на величине другога реда. Ниједан од њих није имао осјећаја оне одговорности, која вазда мучи и кида државнике, кад самостално решавају послове једне независне земље. С њима, разумије се, спадоше у цијени и важности и она надлештва, којима су они стајали на челу. Да ћато, због тога понестало је и у самом народу занимања за велика питања и за крупне послове, чemu је много придонијела и географска политичка ситуација уже Хрватске у оно тужно доба. Још године 1670. бјеху од бечке царске коморе — то јест врховнога државног финансијскога надлештва — заплијењена сва приморска добра уништених породица грофова Зринских и Франкопана и одузети банској управи. Хрватска дакле није кроз читав XVIII. вијек све до године 1776. — кад јој је враћена Ријека и сусједна хрватска обала — посједовала баш није комадић приморја. Од Сења до Бага опет, па онда од морске обале до Купе и Посавине код Сиска и Јасеновца, па од Беловара и Чазме даље до Славоније, ширила се царска област — Војна Крајина. Све до године 1745. бјеше околиш Загреба, Вараждина и Крижеваца, то јест Кайкавци, заправо читава поносна краљевина Хрватска, Славонија и Далмација! Сасвим је природно, да

¹⁾ Године 1745, бише обновљене жупаније вировитичка [осјечка], пожешка и сремска [вуковарска] под именом Доње Славоније или само Славоније пак сједињење с Хрватском и подвргнуте банској власти [у Загребу]. Но већ 1751. зачеле су ове три славонске жупаније изравно слати на зајед-

ова мала земља није познавала међународне трговине ни индустрије, већ само свој рођени грумен. Не стојећи ни у каквом саобраћају са страним образованим свијетом, народ је хрватски још јаче заостајао. Сасвим је престао да буде ма какав самостални политички индивидуалитет и није располагао сам собом. Нити је знао тко му је пријатељ, а тко душман, или с ким је у савезу, а против кога вала да вођује. Он је жртвовао крв своју и новац свој за војску, која није била његова, полазио у ратове, који нису били његови. Ако је та војска претрпјела пораз, није то била његова срамота и штета, као што не бјеше ни побједа његова слава и корист.

Није чудо, да је у таким приликама народ постао индолентан и сасвим се повукао живећи самотан локалан живот. Али ни та мала самотна земља не бјеше јединствена, јер је била размрљена по сталежима, конфесијама, племенима и жупанијама. Земља није имала никаква признатог средишта, које би у себи садржало све појаве народнога живота и у себи концентровало све силе народнога друштва, политике и образованости! Загреб бројио је још почетком XIX. вијека тек око 8000 житеља, од којих бијаше њих 3000 свећеника и племића. Због тога развио се партикуларизам, а тај је духове још јаче притискивао на тле, тако да је свака помисао на државну независност не само у мањушној Хрватској, већ и у много већој Угарској, где су владале сличне прилике, морала сасвим задријемати, па стога и јесте, разумије се, морало с попришта јавнога

нички државни сабор у Пожун своје посланике — али поред тога слале су и даље друге посланике на хрватски сабор у Загреб — и добише порезно и жупанијско уређење слично оному у Угарској, али иначе остале и даље на називе банска власт у Славонији, а поглавито судбена. Тим је уређењем Славонија добила неки амфибијални положај између Угарске и Хрватске, но није нипошто била откинута од Хрватске, нити придијељена Угарској. Неисправно је стога тврђење новијих мађарских историка, да је Славонија од 1751. даље чинила саставни дио Угарске.

народнога живота и нестали онаких мужева, који стварају и народу дају политички правац бар за више деценија.

Том је злу могао помоћи једино устав, али не сталешки (феудални), какав је онда доминирао готово по читавој Европи. Да је тај устав био такова форма народне организације, која економски и интелектуални развитак потпомаже и унапређује, а народну снагу концентрира и диже, онда би он још могао спријечити нашу народну декадансу XVIII. вијека. Али сталешко или феудално уређење бјеше тешка болест и у организму великих, независних и иначе са свим увјетима напретка обдарених народа, а само особита слава бјеше онај дан, кад се Европа опростила тога зла. У Хрватској опет, где није већ a priori било оних нужних увјета свакому напретку, сталешко је уређење родило баш потпуном укоченошћу организма. Истина јесте, да су најмоћније европске државе настале баш у доба сталешкога уређења, али тај је резултат заправо последица тога, што је ондје краљевској власти успјело да уништи политичку превласт сталежа. Краљ се тим успјехом задовољио и оставио племству да и даље живи као социјални фактор, повукавши га подједно к себи на двор, па тако се оно гордо и пркосно средовјечно племство прерушило у пуку стафажу и украс пријестола и дворскога сјаја. Моћна краљевска власт, наиме, моћно племство, нису никад могли једно поред другога да опстану, већ би вазда моћ једнога фактора расла на рачун моћи другога. Отале и борба међу њима на живот и смрт, јер су краљевска власт и племство репрезентовала два противна принципа. Краљевска власт је наиме тежила за јединством државнога и народнога живота, за концентрацијом и ојачањем његове снаге па извршењем опћенитих интереса наспрам партикуларистичких и сепаратистичких. Племство опет тежило је, као сталеж, за остварењем сталешких интереса, дакле за ослабљењем јавне моћи краљеве. Образовање нововјеких држава и преобразба државе

у један јединствени организам јавнога интереса бјеше једино тако проведиво, ако краљ, као репрезентант државнога принципа, надвлада племство, које је репрезентовало само социјални принцип. Но привилиговани положај племства које је краљ-апсолутиста оставио да и даље живи, бјеше и у великом западним државама европским извор слабости и болести. Сталешко уређење ствара у свакој држави привилеговане и потлачене разреде житељства и раздваја их уз промоћ разних државо-правних ограда у толикој мјери, као да они пису чланови једнога истога народа. Једним су разредима тако допала сва права и све користи, а другима сви терети и све дужности. Њима не влада држава кроз разредне законе, већ један разред влада другим самовољно. Оваки пак правни поредак бјеше велико зло по оба разреда. Материјално су оба пропадала, јер је један (наиме племство) презирао сваки посао, па тако био непродуктиван, други пак радио је много мање него ли би могао према својим силама, јер плодови његова рада нису били на његову корист. И душевно заосташе оба разреда. Један (племство) зато, јер му није требало никакве наобразбе, да постигне које више мјесто или звање, други опет због тога, што је био пројект увјерењем, да му наобразба никако и не може да буде од користи. Коначно падала су оба разреда и морално, јер док је један напуњавало чувство презира и окрутности, рађала се у другом отровна mrжња и тежња за осветом. Могло би се уопће поставити као правило: сталешко уређење или феудализам пратиле су вазда невоља и незнање, самовоља и насиље, па тако није у доба феудализма ни могућ био прави државни и народни живот.

Сталешки устав XVIII. и прве поле XIX. вијека није дакле према својој нарави био државоправна организација опћега, него само приватнога интереса владајућег разреда, а та је организација била толико тијесна, да у њој није ни било мјеста за државне и опће народне интересе. Сталешка је држава

наиме резултат историјскога развитка Европе. Зато она и јесте застарјела и постала запреком свакому развитку и напретку. Али и у институцијама стаљшкога периода манифестију се они опћени закони, који су у социјалном животу човјечанства вазда превладавали, откад је човјек себи уредио државу, паче они донекле превладавају још и дан данас. Ову тврђњу треба да мало објаснимо.

Она људска заједница, коју називамо државом, није се тад састојала од појединача. Ми налазимо у тој држави само поједине *друштвене разреде*, који су се темељили на раздиби добара и на разноликости рада, дакле ми налазимо групâ везаних заједничким интересима и то не једну крај друге, већ једну над другом, то јест у међусобном одношавају господара и поданика, или власти и послушности. У друштву људском бјеше уопће вазда главно становиште интерес, па стога јесте сваки друштвени разред и настојао, да доведе *своје* интересе до превласти. Државна моћ или власт опет најсигурније је средство за остварење ових разредних интереса, па стога је сваки друштвени разред и тежио за тим, да добије у своје руке државну власт и моћ. Али само имућнији, интелигентнији и боље организовани разред бјеше у стању, да се домогне државне моћи, а кад му је једном то успјело, онда га је логичка нужда тјерала, да се и надаје свагдје и вазда служи истим средствима за обезбеђење својих разредних интереса. То јест, владајући друштвени разред обезбедио је себи легислативу (сабор, скупштину), да узмогне провести онаки правни поредак, какав је одговарао његовим интересима, досљедно онаки, који је сасвим искључивао остале народне разреде од те легислативе; дашто, једино зато, да ови не би побједом *својих* интереса оштетили интересе до онда владајућега разреда. Али то није све. Владајући разред морао је да добије у своје руке и егзекутиву (владу), да и она буде у складу с оним законима, што их је владајући разред створио на сабору у заштиту својих инте-

реса. Па тако је сасвим разумљиво, да је владајући разред себи уграбио сва мјеста, односно да је све оне који у њу нису спадали, напрото искључио и из њега удаљио.

Али још је једна околност особито важна и битна. Власт не би била томе разреду никако обезбијеђена, изгуби ли он основ своје моћи, наиме свој земљишни посјед и ако би тај прешао у руке онога оvisнога разреда. Због тога стварао је владајући разред онаке законе, који су ишли за тим, да што лакше одржи у власти свој посјед, или другим ријечима, да оvisни разред буде искључен од стицања посједа, дакле да свака промјена у посједовању или стицању посједа буде допуштена и омогућена само владајућем разреду. Коначно тежио је тај владајући разред и за тим, да носи што мање терета и да све дужности пренесе на оvisни разред, паче да на његов трошак проводи сјајан живот. Оваки однос прогласио је потом владајући разред неприкосновеном светињом и правним државним поретком, па би строго кажњавао чак и сумњање у његову праведност, а још теже сваки покушај, да се тај поредак обори.

Ово су опћи закони социјалнога живота читавога човјечанства, а налазимо их и у древној Индији и у плодном Египту и у духовитој Грчкој и у сзбиљном Риму, па онда по свим западним европским државама, а коначно и у Хрватској и Угарској Средњега и Новога Вијека до 1848. Стога се и не може само хрватском и угарском племству спочитавати, да су се само они због обезбеђења својих интереса тако грчевито држали сталешкога устава, јер у то доба налазимо сличне прилике по читавој образованој Европи, изузев једину Енглеску. Француско, шпањолско, њемачко и талијанско племство исто је тако помно било над својим привилегијама као и хрватско или угарско, паче сличност у институцијама често је била толика, да се подударала и у детаљима.

Оваки је сталешки или феудални поредак био

за раније доба добар, јер је одговарао тадањим приликама. Али дошло је вријеме, кад је он постао тешком запреком и великим злом. Сада је почела борба против старога поретка, а та је могла свршити само његовом пропашћу. Прве окршаје изазвала је западна црква или боље рећи богатством покварено његово свећенство. Оно бјеше разлогом, да се с тим у вези узела опћенита тражити потпуна промјена црквених прилика („reformatio in capite et in membris“). Али падом средовјечне западне црквене превласти дошао је ред и на племство. Оно је себи прибавило кроз многе вијекове сву силу пространих земљишних посједа у првом реду зато, јер је вршило војну службу, па стога и бјеше у то доба појам војника и племића један исти. Зато бјеше племство и опроштено од плаћања пореза, јер онај који је плаћао порез, није требао да иде у војску. Али откад је изумљен барут па се појавише пушке и топови, настаде и у војништву преокрет. Сада је спала важност племства, јер је требало формирати велике војне скупине. Тиме пак била је погођена у живац темељна база феудалнога племства. Но то није све. Краљевска власт морала је одсада и да плаћа своју војску, па тако бјеху изазване још и финансијалне промјене, навлаш откад су уређене сталне војске (код нас године 1715.). Будући да је био одлучан број војника, стицао је одсада дотле занемарени оvisни сталеж у држави све то већу и одлучнију важност, јер он постаде оним фактором, који је у првом реду давао крв и новац. Поред свих тих битних промјена, ипак је племство остало и даље код својих привилегија не плаћајући пореза, али и не полазећи у војску. Због тога је, разумије се, престао склад између права и дужности племства. Тиме што је отпала војничка му дужност, постаде племство (да се одржи) украс дворова и слијепо им оруђе, а то тим више, што су га владари веома често испомагали још готовим новцем. Апсолутистичка власт владалаца XVIII. и почетком XIX. вијека не темељи се једино и искључиво на војсци,

дакле на грубој сили, већ и добним дијелом на ропском понашању племства онога времена, а све у тежњи, да спасе свој угрожени привилеговани положај.

Тако је било и с хрватским и угарским племством. Због измијењенога положаја, оно је одсада будно пазило на своја привилегија, паче и с неком неповјерљивошћу. Кадгод би се бечка централна влада одлучила да подузме какову реформу у духу напреднога времена, племство би просуђивало ове новости искључиво са свога тјесногрудога привилегованога стајалишта, па је стога налазило и у најоправданијим и најкориснијим предлозима владе веома често разлога тужбама, зазирући и од најситније промјене у правном поретку земаљском и у управи, сматрајући их опаснима по себе, тобоже зато, јер се није могло знати, од каквих ће посљедица оне бити по племићка привилегија. Племство је ондашињи правни поредак сматрало добним и оно је њиме било задовољно. Сталешки интереси апсорбирали су читаву пажњу племства, губећи код тога сасвим с вида опће народне интересе. Ето, сада нам је јасна она појава, зашто је племство било задовољно са сваком владавином, ако она није дирала у његове интересе, док је мирно подносило, да су опћи народни интереси крај тога потпуна моста страдавали.

Трећи узрок, наиме неповољни економски и социјални народни развитак, непосредно извире из оба ова прва.

По спољашњем саставу свом била је подјела сталешкога друштва и његовога правнога поретка у држави, и у Хрватској и у Угарској, исто онаково, као што по читавој оновременој западној Европи. Али била би велика блудња, кад би ткогод помислио, да је и нутарњи живот народнога организма био исти и да се одликовао једнаким радом и енергијом као онај. Нашем организму фалио је веома важан орган: *град* (варош) и *грађанство*, то јест онај орган, који бјеше главним фактором напретка, моћи и образованости европских народа и покретач вишега економскога и интелектуалнога рада. Јер

варош (град) није само резултат развијенијих економских прилика, него уопће темељни увјет процвата људске цивилизације. Историја нас учи, да право рећи и нема друге образованости осим градске. Польодјелски су народи несумњиво постигли виши степен цивилизације од ловачких, рибарских и номадских народа, али величји процват трговине и обрта, правнога живота, умјетности и знаности бјеше вазда везан само уз градове и по њима могућ. *Народ који нема градова и грађанства, не може ни да има веће образованости*, јер цивилизација није изишла ни из сељачке колибе ни из племићкога двора. Племство бјеше вазда на пошијту образованости у најбољем случају само конзумирајући а никад продуктивни елемент; рад сељака пак вазда је стајао а и данас још стоји испод ниво-а сувремене образованости. Племство опет живјело је у раније доба једино за рат и борбу, а доцније готово искључиво за забаву па је у свако доба презирало рад као нешто њега недостојно, паче оно се још и поносило тиме, да не треба ништа да ради. Додуше неки изузетни великаши појединци истакли су се и код нас као окретни аматери, паче и као одлични стручњаци у знаности и умјетности, али читав *сталеџ*, сам као таки, није учествовао у дјеловању духовног развијања. Образованост није дјело појединача људи, већ резултат неуморнога и многогодишњега систематскога рада појединих великих разреда народних.

Погледамо ли на карту средовјечне Европе, опази ћемо, да су Италија, Француска, Шпанија, Њемачка и Енглеска биле управо густо начичкане богатим и моћним градовима. Иза зидина ових градова бјеше нагомилано мноштво материјалнога и душевнога блага. И док су око ових утврђених градова по отвореним пољанама бјеснили вандализам и анархија, текао је унутар тих готово неприступних тврђава рад обртника, умјетника и научењака својим редовитим мирним тијеком, а трговац могао је без страха спремати свој зарађени иметак. Градско житељство

пак састојало се од посве других елемената него ли је оно по отвореном пољу. Овдје унутра занимали су се људи вишим економским проблемима, док је индустријалац прегао да укроти природне сile и да се њима послужи у своју корист код преобрађивања сировина. Таки је посао посве природно тражио и вишу интелигенцију, а посао самову је интелигенцију у даљем развитку његову све то више истанчавао. Трговац опет, ако је хтио да се користи овим обртничким продуктима, бјеше принуђен, да тражи веза и тржишта и по туђим земљама, паче и у прекоморским. Тако је трговац видио много тога, стекао много искуства и широк преглед земља и континената, као ниједан други разред пучанства. На тај су начин грађани поварошима стицали велик иметак, тако да се готовог новца могло наћи једино код њих. На њих би се обраћали и исти владари и племићи, јер ти су редовито били у финансијалним потешкоћама.

Грађанство живјело је на тијесном простору заједно на гомили, па стога су односи његови били сложенији, али ово је заједничко живљење унапређивало и његов интелектуални развитак и оплемењивало његове обичаје. Људи бијаху по варошима много уљућенији и образованији и боље дисциплиновани. Самосвијест свакога појединца расла је и подједно тежила за слободом, па тако бијаху посред опћега угњетавања и бесправља вароши права *острва права и слободе*. Унутар градских зидина напредovala је и знаност; овђе налазимо школа, универзитета и библиотека. Док се још цареви, краљеви, кнезови и великаши муче писањем и читањем, по градовима бијаху ови почеци образованости опћенито проширени. И уљудба племства тек се онда узе пењати на виши степен, кад се оно уселило у вароши и овђе узело стално боравити (од почетка XVIII. вијека даље). Душевни развитак и богатство омогућише и цват умјетности. По градовима настала су ремек-ђела градитељства, величје цркве и ине јавне зграде и палаче богатих

грађана. Грађани лијевају или клешу ремек-ђела скулптуре (кипарства) и баве се сликарством, којему се вас свијет диви. Грађанство ствара књижевност, а целокупно душевно благо човјечанства заправо је резултат рада и цивилизације *градскога* елемента. Народни гениј, његов поглед на свијет и живот, ријечју читав народни индивидуалитет очитује се искључиво у том замашном раду. Што све један народ може, што он у животу човјечанства значи, све то разбирајмо једино из цивилизаторнога рада градскога житељства.

У доба свога цвата, градови се испољише још и као велеважни политички фактори и као такови себи извојишиле положај самосталних и моћних држава. Владари подупиру, знајући добро што раде, постанак вароши. Свака наиме ојачала варош, која може да брани своју независност против племства, бјеше њихов природни и драгоценји савезник. Интерес градова и владара пак бјеше један исти, јер је племство било поглавито душманин обојима, идући затим, да с једне стране ослаби краљевску моћ, а с друге да пригњави грађанство (или трећи стаљек). Отале и долази, да сви потлачени јатомице бјеже у градове. Осим тога бјеше градско пучанство још и крупан војнички фактор, јер је било добро извјежбано иза својих тврдих бедема. Највеће и најјаче западно-европске тврђаве биле су баш вароши. Владари пак добивали су главни дионих средстава, којима су водили ратове баш из градова, па стога су их и мазили бројним привелегијама. Али кад су тако владари помоћу градова ојачали, те свладавши аристократију домогли се апсолутне власти, дошао је крај и политичкој моћи градова. Уз то појавио се и економски назадак изазван открићем Америке и одврнутим трговачким средиштем. Но ипак грађанство је остало још и даље крупан фактор у политици и у цивилизацији, а шта је оно било у стању да учини у доба свога препорода, познато је из француске револуције, којом започиње социјални преокрет читаве Европе.

Грађанство се француско у тај пар домогло моћи, која је била у стању да обори олтаре, престоле и племство, а све то у име принципа, који су били у диаметралној опреци с онима Средњега Вијека, гледом на друштвени и правни државни поредак. Грађанство се француско за те принципе бацило у тешке ратове, оно је справило под ноге сву феудалну Европу и остварило те принципе у организацији нове државе прекинувши подједно с традицијама прошлости, па је тако почело нову епоху, не само у Француској, него и у историји читавога човјечанства, дакле и у нашој народној.

Кад ове основне појмове западно-европскога градскога живота примијенимо на нашу домовину, навлаш на Хрватску прије Препорода, примијетићемо одмах, да у нашој старијој прошлости нити је било вароши нити грађанства оваке врсте. Има додуше и у нас већих мјеста и вароши свагдје по земљи, а у њима, дашто, и грађана, паче они су уживали као „краљевски слободни градови“ још из XIII. вијека (Загреб, Вараждин, Крижевци и други) знатних привилегија; али уза све то улога њихова у нашем народном животу није онакова, као она западно-европских градова. Разлици овој опет је разлог у томе, што *грађанство у Хрватској* (а тако је било тада и у Угарској) *није изшло из народа, већ се образовало усељавањем страних елемената*, који у неким градовима паче још ни данас нису изумрли или се нису посве асимиловали нашем живљу; другим ријечима: феудална је Хрватска имала градова и грађанства, али ово грађанство није било хрватско.

Познато је, како су хрватски народни краљеви фаворизовали романске (талијанске) далматинске приморске градове, а тако су наставили и угарски Арпадовићи (од 1107. даље с Коломаном), паче баш за ових владалаца насташе неки наши градови унутрашњости и то у првом реду усељавањем Нижемаца (тако Вараждин 1209.), које је краљ домамљивао знатним привилегијама. Главни разлог томе

бјеше потреба западно-европскога градскога обрта и трговине, те насељавање слабо натучених наших крајева. Поред тога бијаху ови колонисти јоште и вјешти рудари („Саси“), што је било од велике економске важности. Ове су вароши и у нас постале острва богатства и више цивилизације, али не подигоше се никад до моћи западно-европских градова, нити бројем житељства, нити степеном образованости. Но и тај мањи степен цивилизације хрватских градова остале штур, јер се као туђински није могао примати хрватскога народа. Стога и виђамо, да се хрватско грађанство у старије доба (све до Препорода) никад није мијешало на одлучнији начин у велика питања народне прошлости.

Разумије се, те су прилике биле од крупних посљедица. Краљевска власт наиме могла је и код нас обуздати ону погубну превласт племства само уз помоћ снажнога грађанства, чиме би дакако нестало племићких сталешких интереса из првих редова, а народне би потребе и народни индивидуалитет још јаче изишли на површину. Будући да се то није згодило, бјеше краљ у нас понајвише лутка у рукама племства. Једино личним својствима неких краљева треба приписати, да је уопће владао у земљи неки ред, а кад им је изнимно успјело да цјелокупну снагу и Угарске и Хрватске концентришу у својим рукама, успјело им је и одиграти важнију улогу; тако познатим краљевима Лудовику I. Анжувинцу у XIV. и Матијашу I. Корвину у XV. вијеку. Но то је бивало само изнимно. У главном карактеришу народни живот, како у Угарској тако и у Хрватској, знаци слабости. Друштво се његово образовало веома једнострано, познавајући само објесно племство и кукавно сељаштво, од којих је прво било принципијелни противник краљевске власти, а друго преслаба потпора круни, наиме оном фактору, који би једини био зван, да уједињује, организује и репрезентује јавни интерес. Слабост краљевске власти дакле извирала је из превелике моћи племства, којем није било могуће

насупрот поставити као протутежу снажно грађанство. Што је пак краљевска власт постала слабија, то је и цјелокупни народ постајао слабији. Зна се наиме поуздано из историје човјечанства, да је немогуће конструисати само од племића једну државу, и то на дуље времена.

Ето, помањкање народнога градскога елемента бјеше голема празнина у хрватском организму, али и разлогом, да се народни индивидуалитет није у раније доба могао снажније развити и у толико консолидовати, да би био кадар одупријети се туђинском утицају и тако се у својој земљи сам учинити вођом на пољу цивилизације и свој језик поставити као први и главни у свим гранама људскога саобраћаја и промета. Шта више, десило се управо обратно; градови у земљи бијаху њемачки, паче Хрватска XVIII. вијека заправо и не зна, што је то главни град. Колебало се између Вараждина, тада најбројнијега града (12.000 душа) и Загреба (8.000 душа). Час би одлучило банско сијело и састајање сабора, а час опет бискупско. Ово посљедње коначно је превладало, јер за вјечне одсутности банова у ратним временима XVI. и XVII. вијека, а нехајства у XVIII. вијеку, бјеше редовито загребачки бискуп банским замјеником и предсједником хрватскога сабора. У то је доба Загреб у нижем клеру, а дјеломично и у свом грађанству био фактично хрватски, но племство и виши клер (каноници и бискуп) бјеху туђински — њемачки и маџарски.

Разумије се, овај недостатак хрватскога народнога грађанства, а још више народне образованости, дјеловао је знатно и на даљи развитак племства. Послије карловачкога (1699.) и пожаревачкога (1718.) мира, након изгона Турака из Славоније и Лике, наступише у главном мирне године, па тако је наступио и низ забава и ужитака. Но тих ужитака више уљудбе ниси могао наћи код куће. Најближа точка где се имућан човјек могао подати уживању бијаше Беч, престоница самога владара. Овде бијаше свега, од фриволне забаве до нај-

вишега умјетничкога и научнога ужитка, позоришта, глазбе, саобраћај с духовитим личностима, пјесницима и учењацима па коначно и сви главни уреди. Тако ето постаде Беч у бившој Хабсбуршкој монархији не само средиштем за онога, који је хтио уживати, већ и за свакога другога. Двор је ову важност Беча стао искоришћавати, па је узео мајити високо и богато хрватско племство у Беч на двор, где се оно понијемчи и отуђи свом народу. Њемачки и француски језик били су језици дворски, политички, дипломатски, пјеснички, књижевнички итд.; њих је у првом реду требало знати углађеном и фином човјеку. И тако је наобразба хрватскога високога племства постала сасвим туђинска, што је у битности остalo управо све до данас, у колико оно није изумрло. Оваково владање високога племства утицало је и на ниже, које не хтједе да заостане за њим, а онда и на све имућније грађане, који такођер не хтједоше да заостану. Још у другој половини XIX. вијека неки су градови у Хрватској, као Загreb, Вараждин или Осијек били толико заражени нијемштином, да странац фактички није знао, да ли је у једној словенској земљи или није. Овом притиску туђе образованости могао би се хрватски народ одупријети само у случају, да је тада сам био културан индивидуалитет (као данас што је), који сваком појединцу намеће *своје обиљежје*, те га тако ојачава и чини способним, да не подлегне туђинској образованости.

Упознавши се тако с главним узроцима хрватске декадансе, огледајмо сада најглавније детаље јавнога живота, који су, дашто, тек логичне последице онога, што смо нетом казали.

Поред бечкога двора, високога клера и великаша, у првом нас реду мора занимати *ниже племство*, тада главни политички представник народа, односно његова политичкога живота, јер сељачке масе — у

колико нису били племићи¹⁾) — нису уопће долазиле до ријечи. Према једном списку с почетка XIX. вијека било је тада у Хрватској и Славонији (без Крајине), 762.172 житеља, а од тога бјеше их 19.740 племића. Од ових бјеше тек незнатај дио великаша, па тако је свакако око 19.000 душа припадало нижем племству. У Угарској било је тада око осам милијуна и по житеља, а од тога око 450.000 племића, то јест сваки двадесети човјек. Ниже племство („шљивари, племениташи“) нису посједовали већих спахилука, него тек мале посједе са дрвеним кућама („куријама“), на којима си могао често видјети и папиром облијепљених прозора. Вина и јела имали су изобилно, а земљу обрађивали су им на најпримитивнији начин сељаци кметови. Пореза, дашто, нису плаћали, а и готовим новцем ријетко би кад располагали. Најближи сусједи стварали би неке врсте котерију с друштвеним забавама. Удаљеније пријатеље и кругове било је тешко чешће обилазити због рђавих тадањих друмова. И тако је малога племића, који није знао шта је то путовање или читање (новина тада још није било) мучила досада. Највеће му је весеље било дочекивати госте. Жена његова била је ограничена на кућанство, нарочито на кухињу, једном ријечи играла је споредну улогу. Сам муж, племић, редовито права прзница, пун хира, без правога знања и мисли, и без ваљанога интереса за књигу и за интелектуални живот, показивао би живахнега смисла једино за жупанијски живот, па је држао да зна доста, ако позна законе, и то — „Вербецијуша“²⁾). Но код овога жупанијскога живота

¹⁾ У Хрватској било је још од старине [из XIII. и XIV. вијека] читавих сељачких племићких опћина; тако Драганићи и Цвјетковићи код Јастребарскога, Св. Иван Зелина [код Загреба], Св. Јелена Корушка [код Крижевца], но најважнија опћина бијаше широко Турјово Поље код Загреба.

²⁾ Све је старије законе сабрао у једну књигу угарски јуриста XVI. вијека Вербеци [латинска форма Verbecius].

судјеловало је искључиво средње племство, а не још и сељачко и армалисте¹⁾.

Због нестасице новца играо је бог „мамон“ важну улогу. Новцем могло је богатије грађанство, које је стекло много земљишнога посједа купити и племићку диплому. Сиромашнији племићи опет гледали су, да се испомогну службама, а армалисте, који су иначе још и порез плаћали, бавили су се поглавито обртом. Тако је настала неке врсте племићка демократија. У политичком животу били су племићи у жупанијским скупштинама редовито тако дugo у опозицији, док нису добили какву службу. Уопће, жупаније биле су тако рећи „власништво“ племства дотичне жупаније, али су и племићи били од срца одани, јер су оне испуњавале мањушну амбицију читаве њихове омиљене „политике“, која редовито није прелазила жупанијских граница. Споляшња политика, дипломација, војнички и финансијски послови па школство, били су обичном нашем племићу сасвим равнодушне ствари. Ови су послови били изван његове „конституције“ (устав), а знамо да ова није ништа друго била, до ли стаљешки интерес, јер се оновремени патријота одувељавао само за своја привилегија и за неплаћање пореза, а не за благостање свеукупне домовине и за васколики народ. Кад још помислимо, како је је необично много случајева племство тлачило своје неплемените сељачке хrvatske sunarodnjake, онда видимо, да је оно додуше било државни фактор, али не још и народни.

Како већ рекох, хrvatskoga грађanskoga сталежа тада још није било. Градови са својим већином њемачким житељима нису се због непобједиве конкуренције аустријске индустрије могли подићи, па су тако осиромашили. У јавном животу није се грађанство поред племства управо никако истицало. Жупаније одређивале су цијене не само индустрији

¹⁾ Армалисте били су они сиромашни племићи, који осим племићке дипломе нису ништа посједовали, дакле били су упућени на зарајду.

јално-обртним продуктима — у колику их је било — него и месу те сличним стварима, паче и исте наднице радника. На сабору самон пак сви су градови имали један глас. Није дакле никакво чудо, да су грађани у то доба били игнорантски филистри, који нису престављали никакав важнији културни фактор.

Све терете снашати, а не уживати никаквих права, то је била судбина сељаштва. Невоља широких народних маса потпуно се подударала с осиромашењем његових господара. Тако је било по читавој тадањој Европи. Никому није падало на памет, да таковим приликама учини крај, јер их је свак сматрао природним. „Бог, природа и закон увели су кметство“, каже један пожунски саборски закључак од године 1751. А кад се Марија Терезија сјетила и пучкога одгоја, тада се томе племство опрло. Племство и сељаштво стајали су један спрам другога као душмани, први не без неког страха, а други пуни mrжње. Народности хрватској пако користио је сељак много; он је сачувао народни језик и заметке поезије, паче он је највећи дио оних страних досељеника те су дошли у његов круг, похрватио.

Врховне области, како хрватске тако и угарске (бан и палатин), биле су уз бечку владу једино савјетујућа и егзекутивна тијела, дакле само покрајинске области. Давној жељи, толико пута опетованој, да се за хрватске и угарске послове узму бечкој влади Хрвати, односно Мађари, није никад — како већ рекох — удовољено. Исто тако нису ни Угарска ни Хрватска имале своју војску — у којој бјеше од времена Марије Терезије уведена њемачка команда — и своје финансије. Порез, који је плаћао само сељак кмет, износио је за Хрватску са Славонијом и Сријемом и за Угарску с Ердељом заједно у XVIII. вијеку нешто око 80 милијуна круна или динара (предратних). Убирање његово било је додуше под контролом сабора, али само трошење не. Државних благајна, ни хрватске, тада још није

било. Са свима тим приходима управљала је по својој вољи бечка дворска комора, једна апсолутистичка и силовита област, па стога и веома омражена.

Ове траљаве финансије биле су од убитачних посљедица и по економске прилике. Земља бијаше додуше плодна (као и данас што је), али занемарена. Необрађених простора, подводних поља било је сва сила. У горским предјелима опет била је поготово велика биједа. Индустриса и трговина, паче и обрт, били су у повојима. За побољшање прилика старала се једино бечка влада. Сабор сам нити је имао за то смисла, нити је о том водио какве бриге. Тако се и згоди, да се трговином бавио ријетко који Хрват, односно у Угарској Мађар. Тај је посао био препуштен досељеницима Грцима, Србима Цинцарима, а у Угарској још и Жидовима, којих у Хрватској прије прве четврти XIX. вијека уопће није било. Међутим живахнија трговина није уопће ни била могућа због лоших комуникација. Само краљ — дакле држава — градио је цесте, док су их жупаније чак и запуштале, јер за градњу цеста племство није никад хтјело ништа да даде.

Како је било с црквом и школом?

Католички клер бјеше потпуно овисан директно од круне. Владар бјеше као „апоштолски краљ“ врховни протектор цркве с правом надзирања. Због тога сабор и није у то доба имао ријечи у црквеним пословима. Паче и послове српско-православне цркве рјешавао је сам краљ у задњој инстанцији без сталежа. И у школским пословима бјеше краљевска моћ неограничена. Бечка је влада имала додуше много смисла за подизање школа, навлаш од времена Марије Терезије даље, али на жалост није имала за извођење својих основа новаца. Стога бјеху школе у пракси препуштене монашком клеру, у првом реду Павлинима и Исусовцима. У тим пак ријетким школама готово се није ни знало за хрватски језик, већ је латинштина била све и сва, докле су национални интереси посвема бачени на страну.

Како је познато, без приволе сабора није ниједан закон имао правне важности. Али како да сабор, буди хрватски буди заједнички угарско-хрватски, заузме за случај озбиљна конфликта с круном одлучно отпорно стајалиште, кад је тај исти краљ располагао са својом војском у Хрватској и Угарској, састављеном поглавито од туђинских, њемачких и талијанских чета, док су се домаће регименте налазиле по Аустрији и њеним низ-земљама: Игалији, низоземској и другима? Сабор је дакле једино могао да ускрати круни повишење војнога пореза у крви и новцу и то је могла да буде најснажнија манифестација његове опорбе. Али ни за то није било често прилике. Заједнички угарско-хрватски сабор, на којем се оно питање претресало, имао се у смислу закона састајати сваке треће године у Пожуну. Међутим за 40-годишњега владања Марије Терезије састао се само три пута (1741., 1751. и 1764.), а за Јосипа II. уопће ни једанпут. И тада је сваки пут продрла жеља круне, јер је племство препустило круни политичку моћ да себи спасе социјални положај. Већ је форма у којој су сабор и круна међусобно опћили била веома карактеристична. Док је сабор *молио*, краљ је *заповиједао*. Предлоге (пропозиције) краљевске, због којих се је сабор и састајао, редиговали су његови њемачки савјетници, а угарска их је дворска канцеларија имала само отправљати сабору. На заједничком сабору пак стајала је великашка кућа потпуно краљу на располагање, а и доњој од круне именован љезин председник (тако звани персонал). Опозиција састојала се од провинцијалнога племства, мањом слабо образованога. И од ових није било тешко готовим новцем задобити глас по којега „љутог лава“.

На заједничком сабору у Пожуну, у горњој (великашкој) и доњој (заступничкој) кући текла је расправа овако: сабор сазивао је искључиво краљ, а онда га отварао или он сам главом, или његов замјеник. Најприје изнесени су и претре-

сани точку по точку краљевски предлози. Ако је штогод било, што се тицало Хрватске, онда су то љезини заступници прихватили у име краљевине или нису. У доњој кући сједила су два хрватска заступника (пунсији, ablegati), а допратио их је редовито још и протонотар, док је у горњу (магнатску) кућу поред бана, бискупа хрватско-славонских и хрватско-славонских великаша (грофова и баруна), долазио и по један заступник хрватскога сабора у име краљевине Хрватске. Будући да су они били изасланици једне *савезне* краљевине (regnum socium), а не једнога дијела Угарске, хрватски су заступници на заједничком сабору сједили на засебном мјесту у прочелју, на десно уз предсједника, а не код столова међу угарским заступницима, где су се налазила од 1751. даље по два заступника из сваке славонске жупаније (вировитичке, пожешке и сријемске), онда по један заступник градова Загреба, Сења, Пожеге, Крижеваца, Копривнице, а доцније још и Карловца и Осијека, те каптола загребачкога, сењскога, босанскога (Ђаковачкога) и чајманскога (вараждинскога). Послије краљевих пропозиција изнијели су угарски сталежи своје *предлоге* (обично зване *gravamina*), који су се вазда кретали око повређених сталешких интереса, а никад око корисних реформа. Краљ је те „туžбе“ бути примао на знање и обећао да ће их санирати, или их је просто одбијао. Коначно ставили су хрватски посланици у име Краљевине Хрватске на уста свога протонотара своје предлоге и туžбе, иначе исте нарави као и угарске, а краљ би их онда примао или забацивао. Само онај закон, створен на заједничком сабору, на који су пристапле обје куће, а онда, с обзиром на Хрватску, на коју би изријеком пристали заступници хрватскога сабора, важио је и за Хрватску. Према томе, Хрватска није могла бити мајоризирана на заједничком сабору.

Како је било с правосуђем? Било је племићкога и грађанско права, само не сељачкога. На сељаке кметове се није протезао сталешки принцип, да

само људи истога стапежа могу судити неком окривљенику. Госпоштија, сазвавши по вољи неке људе као суце, судила је у свим сељачким приликама. Предсједавао је таковом суду сам властелин (спахија), у исти мах и судац и тужитељ. Сваки је властелин имао право над животом и смрти својих кметова (*ius gladii*), онда служити се тамницом и вјешалима. Ово крупно право доводило би често до тешких злоупотреба, јер нажалост није баш била ријеткост, да су се дешавале управо ужасне ствари, паче много горе него под Турчином. Због тога није тада ни правни живот показивао никаква напретка; још почетком XIX. вијека, у добу *Code Napoléon*, судило се као у XVI. вијеку „за Вербацијуша!“

У сталешко се доба — како је познато — сваки земљишни посјед сматрао донацијом (даривањем) круне, па је стога послије изумрћа породице и допао опет натраг круни. Из овога су се веома често рађали не само најзакучнији цивилни процеси, него и дуготрајни и скupи; није било ништа необично, ако је који процес потрајао и по сто година. Стога су тада и били синонима фамилија и парбена странка. Казнено пак право бјеше једна хаотична гомила уредаба и темељило се искључиво на пракси. Казнени поступак спрам сељака био је управо нечовјечан, јер су чак и стражари (пандури) имали право, да се служе тортуром. Живот сељачки уопће није вриједио тако рећи ништа; не једном десило се, да је гдјекоји објесни племић постријељао више сељака све од шале и забаве, док би властелин-судац код сељачких парница често знао задријемати, па би онда, пробуђен виком присутних, изрекао сасвим мирно а да није право ни схватио о чему се ради: „Гласам за смрт“ (*ego sum pro morte*). Путницима запело је за око мноштво вјешала, на којима су висјеле љешиће, окружене јатом птица грабилица. Да нетко буде судац, требао је у првом реду да буде племић, и ништа друго. Одатле и уздах једнога племенитог

мужа тога жалосног времена: „О тужнога ли жупанијскога суда, чије су јуристе позвали са сјеника и хамбара!“ Но не само да су суци били незналице, већ и подмитљиви; то се звало „информација“. Тако је неки судац Светић одговорио Марији Терезији на њен прекор: „Ја примам (мита) од свих странака, али и заборављам што су ми дале“. Ето, тако је стојало судство кад је на један упит Марије Терезије о њему, угарско-хрватско касацијоно судиште (септемвират)¹⁾ одговорило (год. 1764.), да угарско-хрватском правосуђу не треба реформе!

Све до 1723. није било у Угарској централне области или владе; тек ове је године уређено *намјесничко угарско вијеће* (*consilium locumtenentiale hungaricum*), које се састојало од двадесет и два од круне именована члана, а предсједао му је палатин. Ово је вијеће заправо било извршујући орган бечке централне владе, док би у важнијим пословима сам краљ издавао налоге. У Хрватској образовала је такову владу тек Марија Терезија дне 7. јула 1767., и то „због утјехе“ и „врхунца среће“ хрватскога народа под називом хрватскога краљевскога вијећа (*consilium regium croaticum*). Ово су вијеће састављали бан и пет савјетника (по један црквени и по један свјетски великаш, па три племића). И ово је вијеће заправо било тек извршујући орган бечке централне владе па је издавало жупанијама налоге, али иначе било је сасвим независно и самостално од угарске владе. Разумије се, сада постадоше поред оба ова вијећа и заједнички пожунски и хрватски сабор излишни, јер је сва легислативна моћ била у рукама бечке владе, а обје су покрајинске (угарска и хрватска) биле њезини егзекутивни органи, што је прије била компетенција сабора. Али она странка у Хрватској (а то су били већим дијелом великаши), која је вазда приањала уз

¹⁾ Засебни хрватски септемвират [сто седморице], као врховна инстанција, основан је тек 1862., док је бански сто основао још 1725. краљ Карло III.

Угарску и тражила што тјешњу везу с њоме, изради коначно послије многих интрига, да је Марија Тerezija 30. јула 1779. укинула хрватско краљевско вијеће, али не тако, да би егзекутивну власт по вратила хрватском сабору, него је она све послове његове предала компетенцији угарскога намјесничкога вијећа, чијим је чланом и именован хрватски бан. Овим пресудним неуставним актом, би краљевина Хрватска први пута послије године 1102. подвргнута краљевини Угарској и њезиној влади, а реална унија између ових земаља, у какову се већ давно преобрази она негда утвачена персонална, постаде само још тјешња¹⁾.

Најважнији фактор у јавном животу и у управи тога времена биле су жупаније. Оне су испрва биле племићке војничке организације, а тек доцније преобразише се у управне. Већ године 1715. уређењем сталне краљевске војске престадоше оне да буду и војнички фактор, тако да ни жупан ни поджупан нису више били још и војнички часници. Отада бавиле су се жупаније својим локалним питањима, а тек онда политичким опћега интереса. Жупаније бирале би на својим скupштинама по два своја посланика у сабор, док су од краља именовани жупани редовито (као тадањи банови) живјели изван жупанија, од којих су неки носили жупанску титулу по наследном праву, као примјерице још од године 1608. грофови Ердеди у жупанији вараждинској. Поджупан (од друге половине XVIII. вијека њих по два), а тако и све остало чиновништво, било је бирано искључиво међу племством оне исте жупаније. Жупанија дијелила се на окружја, а ова на котаре, којима бијаху на челу велики суци, односно мали, у исти час и управни и судски чиновници.

¹⁾ Оно обично наглашивање и истицање неких хрватских политичара [а и писаца], као да је између Угарске и Хрватске све до године 1790. фактички постојала чиста персонална унија, није исправно. Реална унија ухватила је чврст коријен већ Прагматичком Санкцијом од 1723., која истиче „нераздјељивост“ земаља круне Св. Стјепана.

Од њихова праворијека апелирало се на жупанијски суд, а од овога на бански. Жупанијске скupштине биле су велике и мале, али главно бијаше *recessuarija*, то јест избор свеукупнога жупанијскога чиновништва од поджупана ниже, који се обављао сваке треће године. Живот у жупанијама бјеше течајем XVIII. вијека спао на веома ниске гране и тек централистички и германизаторни рад цара Јосипа II. пробуди их наново. Отада биле су хрватске и угарске жупаније, све до 1848., најтврђи и најважнији бедем народнога живота и устава, и то не само због тога, јер су оне преко својих заступника, којима су давали детаљне и обvezатне писмене упуте, водиле главну ријеч у сабору, него и стога, што су се жупанијске скupштине могле састати кад су хтеле, па тада и краљу ускратити сваку помоћ у војничким пословима и потребама. Шта више, тада су све жупаније, и хрватске и угарске, склопиле неке руке опозиционални блок, шиљући једна другој дописе, у којима се међусобно позиваху на јединствени отпор и заједничку обрану.

Ето, на таком се јадном степену налазила Краљевина Хрватска са Славонијом и Сријемом кроз читав XVIII. вијек и у првој четврти XIX., то јест у доба дјетињства бискупа Штросмајера и у очи хрватскога народнога Препорода. Тај Препород пак има се у првом реду приписати силовитом и апсолутистичком владању цара Јосипа II. и необузданим мађаризаторским тежњама пробуђених Мађара.

1791.); Хрвати се сами предају у руке Мађарима.
— Далекосежне политичке послецице капитулације
Хрвата пред Мађарима.

Ништа није тако карактеристично по генезу хrvатско-угарске државне заједнице. — За што су Хрвати и Мађари живјели кроз вијекове у непомућеној слози и хармонији? — Први аустријски апсолутизам Јосипа II. (1780—1790.) и цареве реформе. — Леополд II. (1790—1792.) и реакција Хрвата и Мађара. — Хrvатски сабор у Загребу (у мају 1790.). — Заједнички угарско-хrvатски сабор у Будиму (од јуна до октобра 1790.); борба Хрвата с Мађарима због мађарског језика. — Српски народни сабор у Темишвару (од септембра до новембра 1790.) — Заједнички угарско-хrvатски сабор у Пожуну (од новембра 1790. до марта

¹⁾ Гл. о том моју Хrvатску повијест. Трећи дио. Загреб 1913. Из ове књиге публиковао је краћи изводак Јован Радонић у Летопису Мат. Стп. књ. 297 и 298 (1914.) с натписом: Политички и културни развој модерне Хrvатске. — Краћим изватком из овога поглавља има сматрати мој чланак „Хrvatski Илиризам“, отштампан у „Братству“ друштва Св. Саве XVI. (1922.) — Кулаковски, Иллиризмъ. Варшава 1894. — Шурмин, Хrvатски Препород. I.—II. Загреб 1903—1904. — Horváth, Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns (1823—1848.), I—II, Leipzig 1867. — Marczali, Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711—1815). (Szilágyi, A magyar nemzet története, mil. kiad. vol. VIII.) — Ballagi, A nemzeti államalkotás kora (1815—1847). (o. c. vol. IX). Budapest 1897. — Springer A., Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden (1809—1849). I—II. Leipzig 1863. — Од већ поменутих дјела у првој глави, уп. Eisenmann, Szekfű и Redlich Jos. — Засебне монографије навести ћу на свом мјесту. — Коначно још ћу примијетити, да сам се код израдбе ове партије о Илиризму, обилно послужио архивалном грађом из разних архива у Загребу (земаљски, надбискупски, жупанијски и академички), Бечу (државни и полицајни) и Будимпешти (државни и музејни).

²⁾ Уп. о том моју књигу: Приручник извора хrvатске историје. I, 1, Загреб 1914., стр. 409—423, где сам приказао хронолошким редом мишљења свих старијих хrvатских и мађарских историка од XVII. вијека (од Луција 1666) до почетка XIX. вијека (до грофа Ивана Мајлата 1888).

³⁾ Гл. о том мој Преглед хrv. повијести. Књ. I, Загреб 1920., стр. 233—235, 275—278.

нама говора, него само о уздржавању оне заједнице, која је међусобним споразумом утврђена и која већ кроз вијекове постоји“¹⁾.

И одиста, већ сам факат, да је краљевина Хрватска имала стално од 1102. даље свој сабор, своје племство (то јест оновремени политички народ), своје законодавство, своје финансије, своју војску, своје судство и своју управу, јасно је свједочанство, да хрватско-угарска државна заједница и није могла другојачије започети, него споразумом, а никако не силовитим освојењем, ратом и војничком окупацијом од стране Мађара, како то себи исхитрише Мађари тек у XIX. вијеку, да лакше и безобзирније узможну провести своје необуздане империјалистичке тежње. Сам хрватски сабор, као прави стојетни политички представник воље хрватскога народа, бјеше вазда себи свјестан ове чињенице. За бољу карактеристику хрватско-угарске симбијозе нека ми буде допуштено, да овдје наведем неке од ових јавних изјава, јер нам оне особито јасно тумаче схватање стариХ Хрвата о свом државоправном положају у опсегу земаља круне Св. Стјепана. Тако поручују Хрвати, након што су избрали Хабсбурговца Фердинанда дне 1. јануара 1527. у мјесту Цетину (недалеко данашње хрватско-босанске границе код Бихаћа), „за правога, законитога, несумњивога и природнога нашега и читаве ове славне краљевине Хрватске краља и господара“²⁾, дне 28. априла исте године у Беч овако: „Нека знаде Ваше Величанство, да се не може наћи, да би који владар силом покорио Хрватске, него ми смо се по смрти последњега нашега краља Звонимира од слободне воље прије дали су свештој круни краљевине Угарске и послије тога, сада (т. ј. 1. јан. 1527.) Вашем Величanstву“.

¹⁾ Deák Ferencz beszédei, издао их Kónyi, књ. II (Пешта 1836.), 360 и даље. Уп. и мој Приручник 419—420.

²⁾ Оригинал ове изборне исправе хрватскога сабора налази се данас још у државном архиву у Бечу; публикована је у мојим Hrvatskim saborskim spisima Vol. I. (Zagreb 1912., Jugosl. Akad.), 50—53.

Још су значајније ријечи хрватскога сабора, што их поручује краљу Карлу III. (или цару Карлу VI.) дне 11. марта 1712. у Беч, пригодом закључка хрватске „Прагматичке Санкције“; оне гласе: „Код примања наше користи не ће нас застрашити што смо дио Угарске. Ми смо додуше, како закони кажу, земље приједорене Угарској, али јој нисмо поданици. Некад имадосмо своје домаће а не угарске краљеве. Није нас Угрима подвргла ниједна сила, ниједно ропство, већ се сами по себи од своје воље покоријмо не краљевини, него краљу њиховоме. Слободни смо, а не робови“¹⁾.

И одиста, кроз дуготрајно доба од готово пуних седам вијекова — или двадесет људских генерација — живјели су словенски Хрвати и урало-алтајски Мађари у присном пријатељству и у непомуњеној државној заједници. Било је додуше откад и оштријих сукоба између оба ова народа, што је дјеломично лежало у нарави саме хрватско-угарске државне симбијозе, а дјеломично и националној опреци; али то се дешавало тек изузетно, тако да се крајем XVIII. вијека могло пуним правом говорити о стојетном хрватско-мађарском братству и савезништву. Пита се сада, што је било узроком тој занимљивој појави.

Хрвате и Мађаре спајала је прије свега католичка вјера. И Хрватска и Угарска, поставши хришћанским државама, дуго су колебале између источне и западне цркве. Архиепископ сплитски и његови суфрагани по далматинским градовима и отоцима, признавали су од 732. па све до 923. цариградскога патријарха својом црквеном главом, они су dakле били „у расцијепу“ с Римом. Послије тога времена латински (далматински) попови сматрали су и проглашавали рад свете браће Кирила и Метода, а и хрватску глаголашку (словенску) цркву и њезин источни обред са свећеничком

¹⁾ Уп. Kukuljević, Iura regni Vol. II. (Zagreb 1861.), 106. Такових изјава хрватскога сабора има више. Гл. мој Приручник I., 1, 559—561.

женидбом и ношењем дуге косе и браде, „јеретичном“¹⁾. С друге стране опет, прво крштење Мађара услиједило је из Цариграда, а тек Свети Стјепан проведе (око године 1000) уз државно политичко јединство још и јединство западне цркве. Да су Мађари ушли у сферу источно-православне цркве, били би се течајем стόљећа без сумње прометнули у Словене, баш онако, као што се то збило с њиховим сродницима Бугарима; да је опет Хрватска ступила у трајну везу с истом црквом, не би се зацијело никад изградила разлика између Хрвата и Срба, већ би се ова племена, можда још и пред крај XI. вијека, стопила у *један политички народ* с једним етничким именом, било хрватским било српским.²⁾ Али Угарска и Хрватска уђоше још прије дефинитивнога расцијепа хришћанства (1054) у трајну везу са западном црквом и с Римом, па тако бијаху и за читаво доцније вријеме јасно означени правац и пут, којима је пошла народна њихова историја: мађарство спасло се од пословењивања, док се хрватство кроз вијекове знатно удаљивало од најближе им браће Срба. Јер тиме што су Хрвати и Мађари пристали уз Рим и уз папу, нису они само привели своје државе у коло западноевропских народа и у сферу латинско-германске културе, већ су они заправо и темељ положили њиховој доцнијој државној заједници; шта више, једва може да буде сумње о том, колико ли је пресудну улогу код тога одиграла управо папинска

¹⁾ Папа Гргур VII. називље у једном писму године 1075. Хрвате (или боље хрватске глаголаше) „одурним и кукавичким јеретицима“ (*viles et ignavi hereticis*). Уп. моју *Geschichte der Kroaten I.* 269-272.

²⁾ И код Чеха и код Пољака било је у најстарије доба по више племенских и локалних назива као и код нас (Хрвати, Срби, па Неретљани, Захумљани, Требињани, Бошњани и т. д.). Нарочито су познати поред Чеха (око данашњега Прага) Морављани [око ријеке Мораве], а поред Пољана [око данашње Варшаве] још и Јехи [око горње Висле и Кракова]. Међутим ту су већ у X. вијеку превладала племенска имена Чех и Пољак и постадоше опћено народна-

журија. Придружењем западно-европској цивилизацији, Хрватска и Угарска приградише и латински језик, а то је она друга кончка, што је чврсто повезала оба народа, паче латински је језик све то више преотимао маха не само у јавном службеном животу, него и у приватном саобраћају интелигенције (или господе), како хрватске тако и мађарске. Већ та два фактора — заједничка вјера и заједнички службени језик — били су сами по себи подобни, да у трајном складу одрже два иначе тако инородна народа, као што су то били словенски Хрвати и урало-алтајски Мађари.

Међутим кроз вијекове и стόљећа придошла су још и два нова особито крупна фактора, који још више помогли око изградње и учвршења хрватско-мађарске заједнице. То су били прво и прво заједничка стогодишња обрана од спољних непријатеља и заједнички сталешки интереси племства и свећенства, навластице великаша, опата, каноника и бискупа.

У старије вријеме била је то Венеција, која је још од IX. вијека Хрватима оспоравала власт над далматинским градовима и отоцима, али се послије дуље борбе коначно рјешила, да од Хрвата (а тако и од Неретљана) откупи несметану и слободну пловидбу уз нашу обалу сталним годишњим данком (*solitus census*)¹⁾; но од године 1000. даље заче опет нова борба, коју су потом преузели од почетка XII. вијека и угарски краљеви, откад постадоше и владаоци Хрватске, па су је водили све до почетка XV. вијека (од 1107. до 1420.), кад је Венецији коначно успјело, да је трајно подвргла Далмацију својој власти. Али још се већма истакла потреба заједничке обране откад се Турчин прикучи и приближи угарско-хрватским границама. У Београду и у Јајцу борили су се сложно и хрватски и мађарски и српски јунаци. „Сибињанин Јанко“ (*Hunyádi János*)

¹⁾ Уп. о том моју *Geschichte der Kroaten I.* 113—114.

приказује се у народној пјесми као Србин¹⁾ и као незаконти син Високога Стефана (деспота Стјепана Лазаревића),²⁾ док угарски Кисег (Kőszeg) брани познати Хрват чакавац Никола Јуришић, као што је и за угарски Сигет изгубио главу Хрват чакавац Никола Зрински са својим хрватским друговима. Код Зринских важило је као правило, да су их сматрали „*ambarum patriarcharum defensores*“, то јест добрим синовима и браничима „обију домовина“, и Хрватске и Угарске, па тако се и деси, да је Никола Зрински млађи († 1664.) постао главни старији мађарски пјесник, опјевавши у великом епском дјелу јуначку смрт свога прадједа Николе Зринскога старијега у Сигету, а то је дјело онда првео на хрватски (чакавско-кајкавским дијалектом) његов брат Петар († погинуо од бечке руке 1671.), али ипак тако, да је оно „*magyar*“ оригинала често измијенио у „*horvát*.³⁾ Но најјаче опробало се хрватско-мађарско присно пријатељство у борби с Аустријом, боље рећи с бечким двором, који је од 1527. даље стално ишао за тим, да од Угарске и Хрватске учини напростица царске провинције, поништивши им подједно стародревни устав и политичка права. Та борба бјеше најжешћа и најдуља, управо

¹⁾ Вукова збирка II. бр. 78. (држ. изд.). У тој пјесми (Женидба Ђурђа Смедеревца) свјетује Јерина „лијепа дјевојка“ свога вјереника Смедеревца Ђурђа, да не зове Грка ни Бугара у сватове, „већ ти зови Србе у сватове: кума куми Дебелић-Новака, а прикумка Новаковић-Груја, старог свата Сибињанин Јанка“.

²⁾ Уп. о том што каже Вук у Рјечнику (држ. изд.) с. v. Сибињанин анко и народне пјесме: *Милутиновићева* (Чубро-Чојковић, Пјеванија церногорска (1837. бр. 160), *Петрановичева* (1867. бр. 28) и *Богишићева* (бр. 8).

³⁾ Ма да је Никола Зрински млађи особито видна личност у мађарству, ипак се сматрао Хрвашом, како сам пише 1658. пријатељу, загребачком подкупуну Ивану Ручићу: „*Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me, Croatam et quidem Zrinium esse scio*“ (*Ráth-Rómer*, Győri és regészeti füzetek, vol. II., Györ 1863., str. 198 (из архива у манастиру Панонхалма)), то јест: „Ја сам себи свјестан тога — и не ћу одрอดити се — да сам Хрват, и то Зрински.“

до октобра 1918. За ове дуготрајне и непрекидне борбе постала је хрватско-мађарска веза све то тјешњом, док се коначно послије смрти највећега аустријскога германализатора, цара Јосипа II., Хрвати сасвим не предадоше Мађарима у руке (1790.), о чем ће нешто ниже бити више говора.

Паралелно с ова три фактора развије се и четврти, наиме *заједница племићких интереса*, до јавно-правнога појма са строго одређеном садржином. То су тако звана *statuta* или *iura municipalia*, или како се од друге половине XIX. вијека обично говорило, *државно право* краљевине Далмације, Хрватске и Славоније.¹⁾ Краљевине Далмација, Хрватска и Славонија — или краје Хрватска — и њезино племство, имало је наиме поред свих оних права и привилегија, што их је посједовала Краљевина Угарска, односно њезино племство, још и нешто свога нешто засебнога, чега Угарска и њезино племство нису посједовали. Образовао се дакле, да тако кажемо, неки вишак, неки „*plus*“, по којему је Хрватска у

¹⁾ Титула старијих хрватских краљева (од 925. до 1097.) бијаше: *rex Dalmatiae et Croatiae* (краљ Далмације и Хрватске), док се држава звала: *regnum Dalmatiae et Croatiae* (краљевина Далмација и Хрватска). Будући да је од половине XIII. вијека — за угарскога времена — данашиња Хрватска између Драве и Уне, административно оцијељена од остale тадање Хрватске — која се стерала по данашњем Горском Котару, Приморју, Лики и Крбави те сјеверој и средњој Далмацији до Неретве — и уређена као засебна област с титулом *regnum Sclavoniae* (Краљевина Славонија), то се од тога времена даље до под крај XVI. вијека разликовало: Краљевину Далмацију и Хрватску као једну, а Краљевину Славонију као другу облас. Међутим је готово читава стара Хрватска пала у Турске руке (течајем XV. и XVI. вијека), а Далмација у млетачке, па стога су здружени под крај XVI. вијека остати тадање Славоније (наиме околиш градова Загреба, Вараждина, Крижевца и Копривнице) с остатцима Хрватске у једну област с насловом *regna Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae* (краљевине Далмација, Хрватска и Славонија), а тако остале све до октобра 1918. Једина је разлика, да је титула од XVIII. вијека обично гласила: Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација.

опсегу „земаља круне Св. Стјепана“ била нешто особита, чиме се она јасно разликова од Угарске. Тај вишак — или *iura municipalia* — дефинирили су државници онога времена као закључке утапачене једногласним споразумом и Хрватске и Угарске те санкцијом круне, који су имали законску моћ, па се нису могли мијењати на захтјев једне странке (примерице Угарске) а без приволе друге; звала су се пак „муниципална права“¹⁾ отуда, што су важила као засебни закон само у оном дијелу хрватско-угарске државне заједнице, то јест у Хрватској, за који су и образована.

Права су — таксативно набројена — била ова:

1. Хрватска имала је свога *бана* — *banus sive pro-tector Illyrici* — бан или поткраљ Илирије²⁾), који је сазивао хрватски сабор; на том су сабору, под бандовим предсједањем, слободно стварали хрватски „сталежи и редови (*status et ordines*)“³⁾ закључке о политичким пословима земље (тако су — како већ рекосмо — 1527. бирали краља „Далмације, Хрватске и Славоније“, а 1712. одгласали бечком двору

¹⁾ *Municipium* значи област, надлештво. То може да буде бити читава једна земља, бити жупанија, бити варош, (у том случају краљ, слободна варош).

²⁾ Још од XVII. вијека често се за краљевину Хрватску, Славонију и Далмацију употребљавао назив *Илирија*. Иначе је банска част код Хрвата из историјских поузданних извора позната још од прве половине X. вијека (гл. *мој Преглед I*, 66, 111, 140—141). Доцније кад се Хрвати приближише Мађарима, преузеле они име банско за своја крајишта; тако је у Средњем Вијеку било Мачванских, Београдских, Северинских и т. д. банова, иначе угарских високих државних војничких достојанственика. Босна упознала се с банском части (као главаром земље) још у XI. вијеку, ако не раније.

³⁾ Тада није *народ* бирао своје посланике у хрватски сабор, већ су они били од бана позивани, и то напосе највиши земаљски чиновници, па представници племићких високих породица и високи свећеници (епископи и опати), а напосе мали племићи појединачних жупанија, онда каптола и краљ слоб. вароши *Жупанијске* скупштине, каптоли и варошка вијећа бирали су онда између себе по два или по више заступника у хрватски сабор. Свега се знало састати око 60 лица.

„Прагматичку санкцију“), као и о свемколиком земаљском, управном, судском, војничком, финансијалном и школском уређењу земље, па су их онда изравно слали круни на санкцију.

2. Хрватски сталежи бирали су себи слободно на свом сабору *протонотара* или врховнога земаљскога суца, а тако и земаљскога *капешана* (ити војводу) за војничке послове; из сабора су они предлагали изравно круни неколико великаша, између којих да се именује *бан*¹⁾.

3. Хрватске судске послове рјешавао је *бански спо*, и то сасвим независно од угарскога судства.

4. Службени је језик у читавој управи био *латински*, премда су они који нису били вјешти латинском језику могли на сабору као и по жупанијским скупштинама говорити и народним језиком.

5. Хрватска плаћала је само *половицу* оне ратне (војне) *даће* (*dica contributio*), што је отпадала на Угарску (*media dica*).

6. Хрватска бјеше опроштена, осим у пријекој нужди, од уконачивања војске, а тако и од подавања хране за момчад и коње, као и од подвоза („*Vorspann*“).

7. Протестанти (лутерани и калвини) нису могли стећи у Хрватској грађанскога права, дакле нису могли да се стално насле у земљи, нити су могли стицати земљишнога посједа нити запремати јавних служби.

Како већ казасмо, за стварање закона у *заједничким пословима* с Угарском опет, слала је Хрватска на угарски сабор три своја посланика, и то два у сталешку или у доњу кућу, а једнога у великашку или у горњу кућу, који су се бирали на хрватском сабору. Само данашња Славонија слала

¹⁾ Још 1756. каже хрватски сабор за ово предлагање (или кандидовање), да је „прастари обичај, који се дослије одржao“. Доцније, у доба цара Јосипа II сматрали су Хрвати грофа Фрању Балашу незаконитим баном (*illegalis banus*), јер није био од сабора предложен, већ напрости од цара именован.

је још од 1753. истовремено своје жупанијске заступнике изравно и на хрватски сабор и на угарски или заједнички државни сабор у Пожуну. Будући да су посланици хрватскога сabora (piscii, oratores, alegati) били заступници *једне слободне краљевине*, сједили су они од старине на првом мјесту, а не испремијешани с угарским жупанијским заступницима¹⁾. Иначе је поред оба хрватска саборска посланика долазио на пожунски сабор и хрватски протонотар, док су бан и сви пунолjetни хрватски великаши (грофови и барони) као и бискупи, долазили у великашку кућу као вирилисте. На пожунском сабору расправљали су Хрвати једино с заједничким питањима (тако о крунисању краљевâ, о обрани границâ од Турака, о повреди устава од стране бечкога двора и т. д.), док су аутономна или засебна питања хрватске цјелокупне управе била законом (чланком 120. од године 1715.) потпуно изузета од расправе²⁾.

Сва су ова права Хрвати мирно уживали све до друге поле XVIII. вијека, кад је дошло у читавој

¹⁾ Тако каже хрватски сабор својим посланицима у Пожуну днѣ 24. јуна 1607. и Загребу овако: „Господа посланици нека се пожуре и по старинском обичају нека запреме прво мјесто (на сабору) не препуштајући га никому.“ Тако каже хрватски сабор и 1. фебруара 1600. Уп. о том моју збирку хрватских саборских списка (издала Југослов. Акад. књигу IV., стране 400 и 487. Гл. и мој Преглед I., 306—307.

²⁾ Тај чланак гласи; „Cum occasione confirmationis et observationis statutorum municipalium praefectorum regnum (Dalmatiae, Croatiae et Slavonie) sub decursu praesentis diaetae plures et variae subortae fuissent questiones, sacrae maiestatis regiae atque communi statuum et ordinum voto decisum est, ut statuta eorundem municipalia regia autoritate specifice confirmata, in nullam amplius de sui validitate veniant questionem“ (Corpus iuris Hungarici. Millen. kiad. Vol. 1657—1740, 530).

бившој аустро-угарској монархији до битнога преокрета. Владање Марије Терезије (1740—1780.), она су замашне историјске епохе, за којих се је одвојила модерна Хабсбуршка монархија од она раније феудалне. Теорије о „просвијетљеном апсолутизму“ (*l' absolutisme éclairé*), којима бјеше цар Јосип тако горљивим апостолом, но још више демократске идеје, што их узе свијетом ширити француска револуција од 1789., а нарочито идеја народности, биле су узроком оном политичком и народном покрету, који постаде основном мишљу те је одсада даље заносила све земље и све народе од Крконоша до Саве и до Јадрана, па од Алпа до доњега Дунава и до Карпата. Тако је цар Јосип учинио немогућим идеал своје династије — јединствену католичку и централизовану Аустрију; шта више, управо он је, све против своје воље, почетник „аустријскога проблема“, који је, поред све протуакције његових слабо способних наследника, коначно уродио сломом и пропашћу монархије.

Већ је Марија Терезија започела централизаторним реформама, за које је имала најкрепче упориште управу у главном дјелу очевом, у већ поменутој *Прагматичкој Санкцији*. Кад јој наиме угарски и хрватски сталежи закратише 1764. на пожунском сабору повишење порезе у сврху подмирења државних дугова, што се скupише диљем „седмогодишњега рата“ с Пруском и њезиним савезницима, краљица више не сазва сабора — премда би га у смислу крунидбене завјернице¹⁾ и позитивних закона требала сазивати бар сваке треће

¹⁾ Сваки угарско-хрватски краљ морао је прије крунисања заклети се и потписати такозвану крунидбену завјерницу, што донекле одговара данашњој краљевској присези на устав.

године — већ је узела дојављивати угарским и хрватским жупанијама вољу своју преко уредаба (патената).

Но куд и камо горе пођоше ствари за цара Јосипа II. већ од наредне године 1780. па даље.¹⁾

Тек што сједе на пријесто, узе нагло проводити познате своје реформе, и то на црквеном, управном и судском пољу у један исти мах. Темељна му је мисао била, да од разноликих земаља и краљевина својих учини једну јединствену снажну државу, у којој би био један устав, један народ и један закон, по узору оне: *une foi, une loi, une voix.* Да га у томе не узмогне ништа да пријечи, не само да није сазвао крунидбена сабора угарско-хрватскога у Пожун, већ је и заједничку угарско-хрватску круну Светога Стјепана дао допремити у Беч у царску ризницу, не окрунивши се њоме. Потом заредаше уредбе, које управо пренеразише угарско и хрватско племство: сваки јавни чиновник имао је за три године научити њемачки, јер ће од тога рока даље почети опћенито уредовање њемачким језиком. Жупаније — тај паладиј древнога устава — бише докинуте, а Угарска и Хрватска са Славонијом и Сријемом раздијељене на десет огруга (дистрикта),

¹⁾ О цару Јосипу II. има обилна литература; ја ћу овде упозорити само на најважнија дјела, поглавито на она, којима сам се сам служио. За хрватске и угарске ствари главно је дјело *Marczali, Magyarország története II. József korában. I—III. Bpst 1881—1888.* О политичком му раду најбоље је дјело *Rusa Мишрофанова*, које ја само у њемачком преводу познам (*Joseph II. Wien 1910*). За реформе уп. *Beidtel, Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740—1848. Vol. I. Innsbruck 1896; Hock-Bidermann, Der österreichische Staatsrat 1760—1848. Wien 1879; Bidermann, Geschichte der österreichischen Gesamtstaatsidee. II. Abt. Innsbruck 1889.* Уп. још и духовиту студију, што ју је написао *Beer, Joseph II. (Der neue Plutarch. IX. Leipzig 1882)* па важно дјело *Ranke, Die deutschen Mächte und der Fürstenbund (1780—1790). Leipzig 1875.* О Јозефинизму код Срба, гл. *Скерлић, Српска књижевност у XVIII. веку. Београо 1909, 168—194.* Гл. и мој Преглед I, 288—295.

који се распадају на мање управне срезове (Verwaltungsbezirke). Том приликом буду Хрватска и Славонија раздвојене, јер је Славонија здружена с Барањом, потпала под Печуј, док је Хрватска сачињавала са средиштем у Загребу засебан округ, кому је још додана заладска жупанија, наиме Међимурје и Прекомурје. Банска част остале само по имениу, јер Маџар Фрањо гроф *Balassa* (Balassa de Gyármáth, 1785—1790), ропска аристократска душа без стида и образа, бијаше заправо царев комесар, владајући насиљно без сабора, а презрен од читавога хрватскога народа. Све су ове, као и толике друге, а навлаш црквене уредбе, изазвале толику огорченост и у Угарској и у Хрватској, да су с негодовањем и неповјерењем примане и оваке царске уредбе, које су одиста биле народу од користи, као што је *докинуће кметства* (22. августа 1785), докинуће еснафа (цехова), градња цеста, опћи списак житељства, па и исти чувени *Toleranz-edikt* од 25. октобра 1781., који је изједначио у правима све вјеријсповијести у држави. Но уза све огорчење Мађара и Хрвата, цар Јосип провођаше безобзирно своје идеје хрлећи равно к своме циљу. Код тога надао се пуном и скромом успјеху поуздавајући се у ове моменте: прво, у *размирице* између католика и протестаната у Угарској, онда између великаша и нижега племства и у Угарској и у Хрватској; друго, у *буну* која је по његову рачуну имала да букнеше међу сељацима, жељним личне слободе и земље, против племства; треће, у своју јаку и велику *војску*, којом је за час могао сломити отпор ма чији и ма било гђе у држави. Али, цар се превари, јер се брзо сложило против њега читаво и вишега и ниже племство, осјетивши се једнако погођено у својим виталним интересима и у своме доминантном положају, док је сељаштво било сувише заглупљено и ропски расположено, да би могло имати поуздана у њи и у његову аграрну реформу, гледајући у њему „безвјерца“ и човјека који иде само за тим, да народу увећа пореске и остale терете. Коначно га је издала и војска. Кад

се наиме упустио 1788. у познати рат с Турском, као савезник руске царице Катарине II., па кад је требало намакнути регрута и хране, цар се нађе због пасивне резистенције Хрвата и Мађара коначно принуђеним, да напусти уређење округа и да сазове старе угарске и хрватске жупаније у скupштине. На тим се скupштинама стало бучно захтијевати *сазив сабора*, паче цареви чиновници буду отјерани, њемачки језик докинут а латински обновљен у древној снази. Угарска и Хрватска, осјетивши да је цар поражен, стајале су у тај пар на прагу отворене буне, чemu не поможе много ни то, што је тада већ тешко болесни цар 18. децембра 1789. обећао *сазив сабора*, а 28. децембра вратио Угарској и Хрватској онај устав, какав је затекао кад је ступио на престоље; изузети бише од тога само патенат о толеранцији и докинуће кметства. Осим тога цар још обећа, да ће диљем године 1791. сазвати *крунидбени сабор* и издати крунидбену завјерницу. Да се види озбиљност његове накане, даде одмах отпремити круну Светога Стјепана у Угарску (у Будим), где је она великим весељем и слављем дочекана. И у Хрватској бијаше радост с враћена устава опћенита¹⁾, а увећа је још и бијег бана Балаше из Загреба, „испред бијеса младежи“, како је забиљежио сувремени писац гроф Адам Оршић.²⁾ Међутим дан прије него ли је стигла круна Св. Стјепана у Будим, умре цар Јосип II. (20. фебруара 1790.). Историјски је суд о њему данас већ устаљен. Нема сумње, да су му намјере биле племените и

¹⁾ Кад је круна Св. Стјепана опет пренесена у Будим, спјевао је неки иначе непознати стихотворац, по начину Качићевом, икавским дијалектом пјесму с написом: Писма од племените чете Хорвата у Будим за походит свету круну одлазећих. Испивана по Г. К. (штампана у Загребу 1790.) Уп. Дежелић, Максимилијан Врховац (1752—1827.) Загреб 1904. стр. 37—39.

²⁾ Мемоари грофа Адама Оршића отштампани су у Кукуљевићевом „Аркиву“ књ. X. Загреб 1869. 244—318. Они садржавају много вриједне и занимљиве грађе за историју Хрватске крајем XVIII. и почетком XIX. вијека.

да од давних времена није било на пријестолу владара, који би добробит својих поданика носио с више мара и озбиљности на срцу.¹⁾ Само је све оно што је створио или хтио да створи, имало да служи *туђинској сврси*, то јест стопљењу Угарске и Хрватске с аустријским земљама, а кроз то дошао је у најжешћу опреку с најсветијим осјећајима свих оних, који су још остали добри родољуби. Цар Јосиф наиме хтједе да даде потиштеним слојевима слободу, али у замјену да им одузме све идеале; то је трагика његова живота. Дошао је у сукоб с таковом силом, која је за владања његове матере била још слаба, али му се већ опирала, паче она га је коначно уз помоћ међународних прилика, што их је изазвао турски рат, и оборила. Та сила бијаше *народна свјест*.

Смрт цара Јосипа примире малко узбуђене духове у Угарској и Хрватској, а глас о томе поздрављен би великом усхитом, јер се у први крај опћенито држало као да је сада нестало сваке погибљи за угарски и хрватски устав.²⁾ Карактеристична је у том обзиру изјава хрватскога великаша баруна *Игњата Магдаленовића*, који рече, да је протузаконитим и противуставним владањем Јосиповим утрнула законска моћ „Прагматичке Санкције“, то јест прекинуле су се оне споне и утрнуле су се оне присеге, што су донда везале Хрвate и Мађare уз династију, па стога да су у праву, да себи бирају нову династију, или да с Јосиповим наследником и братом, царем *Леополдом II.*, утаначе

¹⁾ Срби у Угарској гледали су у њему због патента о толеранцији управо народнога добротвора. Уп. ријечи *Nikola Cšamamotovića* („Јосиф цесар бје наш отац добра нрава, чуднији творац“), *Скерлић*, XVIII. век 168—217.

²⁾ За вријеме непосредно по смрти цара Јосипа, најважније је дјело *Marczali, Az 1790—1791-diki országggyűlés*. I. II. Bdpst 1907. Поред тога ја сам се обилно послужио и архивалном грађом загребачком, бечком и пештанској. Радња Смичиласова, Обрана и развитак хрватске народне идеје од 1790. до 1835. године (Рад Југослав. Акад. књ. 80) данае је већ застарјела.

нови уговор и нову инаугуралну диплому, у којој ће устав и сувереност државе као џелине, а и права сталежа, бити јасније и изразитије истакнута неголи досада. Но много је знатнија од овога часовитога и појединачкога државоправнога домишљања не- надана крепка провала народнога осјећаја и поноса и код Мађара и код Хрвата. Владање цара Јосипа наиме доказало је, како је слаба она држава, која се уpire само на један народни разред. Стога се сада дошло до убеђења, да је обезбеђење устава и народности идентично с проширењем политичких права на што већи број држављана. Разумије се, да је код тога битно утицао и први акт француске револуције, који се баш тада одигравао. *Сувереност народа* постаде мало по мало и у нас владајућом лозинком, а тако и патриотизам, слобода и разглашена „права човјека“. „Мађарско и хрватско племство обузе уједаред нека родољубна вртоглавица, па су сви хтјели да буду патриоти — каже сувремени Хрват гроф Адам Оршић. Дали су себи кројити хаљине по старом кроју, паче и жене узеше облачити слична одијела с крзном, а на главу ставише чако; нитко не хтједе да другачије говори неголи мађарски, а у *Хрватској хrvatski*.“ Они су dakле потражили ослона против царевих политичких новотарија у старим успоменама угарско-хрватске државне независности, а против германизације у *препороду народности и народнога језика*. Међутим Мађари пошли су много даље од Хрвата: већ сада сматрали су независну мађарску државу, с чисто мађарским народним обиљежјем, најјачим штитом против евентуалних поновних покушаја германизације. „Као што има само један Бог и један краљ — говораху — тако треба да буде само једна држава, један народ и један језик од Карпата до Адрије“ — то бијаше новорођена политичка идеја водиља Мађара тога времена, а таковом остале заправо све до њихове пропasti у октобру 1918. *Мађари су dakле тада просто попримили идеју цара Јосипа II,* тек су замијенили јединствену

Аустрију јединственом Мађарском, а њемачки језику мађарским. Хрвати су додуше прихваћали мисао о независној угарско-хрватској државној заједници, али оно потребно јамство налазили су у „стољећима посвећеном“ лапшинском језику, који им је и једними и другима већ одавна заправо био колико материњи.

Но у Хрватској уродио је Јосипов систем још једном важном политичком идејом, којој бјеше главним тумачем Никола Шкрлец Ломнички, велики жупан загребачки. Кад се наиме састала жупанијска скупштина загребачка дне 15. априла 1790., изрече он веома значајан говор. Понајприје сјети сабрано хрватско племство немилих догађаја прошлих година, то јест, како је била укинута великојупанска част, како су били погажени стародревни закони, а уведене туђинске институције и „егзотичан језик“ (наиме њемачки); но подједно истакну Шкрлец, да се такове тежње егзекутивне власти (или бечкога двора) заправо показаше већ у вријеме Карла III. (оца Марије Терезије), па тако се временом обrazовао „прави систем мимоилажења легислативне власти“ (то јест угарскога и хрватскога сabora). „Зашто треба — рече Никола Шкрлец — да се неразvezivom везом повежемо с Угарском; онда не ће више егзекутивна власт смјешти прелазити својих граници“. И одиста, кад се мало потом (12. маја) састао у Загребу хрватски сабор под предсједањем новога бана грофа Ивана Ердеда (Erdödy), закључено би, да се за Угарску и Хрватску образује нова заједничка влада, која има помно пазити и бдјети, да се неби ништа забило, што би било у противности с уставом и законима Угарске и Хрватске; а таکав одношај између Угарске и Хрватске има да потраје све дотле, док се натраг не освоје они дијелови (некадање) Хрватске, што их сада држе Турци и Млечани¹⁾, тако да се узмогне наћи на окупу до-

¹⁾ Под тим су крајевима Хрвати шада разумијевали западни дио данашње Босне до Врбаса с Јајцем, или тако звану. *Турску Хрватску*, онда западну Херцеговину с Љу-

вoљan број жупанија за образовање засебнога по-литичкога дикастерија (покрајинске аутономне владе); све дотле пак нека ово шест жупанија¹⁾ прима налоге од угарске владе.“ Тим су закључком Хрвати заправо сами онај неуставни чин Марије Терезије од године 1779. сада санкционирали на свом сабору. Поред тога хрватски сабор закључи још и то, да се плаћање за уздржавање војске (contribution, dica), која се равно давала краљу, убудуће има расправљати и прихватити, али ипак одјелито од угарског ратног плаћања, једино на заједничком државном угарско-хрватском сабору и нигде другдје. С овим закључцима пошли су потом хрватски посланици на државни сабор у Будим; били су то Никола Шкрлец за горњу (великашку) кућу, а Адам Шкрлец (синовац Николин) и Фрањо Радековић за доњу (заступничку). У упути коју им даде хрватски сабор, још им је наложено, да се имаду у заједничким угарско-хрватским пословима покоравати већини гласова, али ипак тако, да тиме не буду повријеђена засебна права краљевине Хрватске, док су се у питању стицања грађанској права протестантату у Хрватској, имали строго држати старих хрватских законе, који тога не допуштаху.

Државни сабор, што га је нови владалац, цар Леополд II. (1790—1792.) сазвао за 6. јуна у

бушким или Турску Далмацију, па Млетачку Далмацију од Велебита до Неретве са свим оточима од Цреса и Крка до Хвара и Виса. Дубровник постајаше шађа још као независна република, па се није бројио као Далмација, а тако и Бока Которска, која се звала Млетачка Албанија. Тако 1815. протегнуло се име Далмације још и на Дубровник и Боку.

¹⁾ То јест: загребачка, крижевачка, вараждинска, вировитичка (осјечка), пожешка и сријемска, дакако обје ове без Војне Крајине у Посавини и уз Дунав (од Земуна до Петроварадина). Јужни дио загребачке и модрушко-ријечке (огулинска) жупаније, па читава личко-крбавска жупанија бијаху тада такођер дијелови Војне Крајине.

Будим, донео је прве сукобе.¹⁾ Већ у првој сједници (11. јуна) заподјенуше мађарски заступници у доњој кући расправљаву о мађарском језику, идући за тим, да се њиме не само расправља (што су они већином одмах и чинили), већ да се на њему води и саборски дневник (diarium) као оригинал, док би латинско издање било тек неauténtични превод. Против тога одмах одлучно подигоше свој глас оба хрватска заступника у доњој кући, а Бедековић приватно изјави још истога дана, да не може пристати на мађарски језик, „јер је хрватски народ исто тако стародреван као и мађарски, а била би велика срамота, да временом — изгубивши свој (хрватски) језик — престане да буде засебним народом и да постане слугом Мађара.²⁾“ Послије поновне расправе коначно закључи сјутрадан доња кућа, да се уз мађарски текст саборскога дневника има напосе издавати и латински као аутентичан превод, а они који не знаду мађарски, могу говорити и латински.

Послије тога дошло је на ред главно питање овога сабора: крунисање новога краља, а с тиме подједно и расправа о инаугуралној дипломи, коју

¹⁾ За овај сабор главни је извор саборски дневник: Naponként-való jegyzései az 1790-dik esztendőben... magyarország gyülésenek, melyek eredet-képen magyar nyelven irattattak és az országgyűlésének fővígázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítattak. Budán 1791. (односно: Diarium comitiorum regni Hungariae... originaria hungarica lingua conceptum et autoritate comitiorum latinitate donatum' Buda 1791. За Хрватске ствари на том сабору најважније су врело извештави што су их слали хрватски посланици жупанији загребачкој, крижевачкој и вараждинској (у дотичним жупан. архивима), а исто су таке извјештавје стално шиљали кући и славонски жупанијски заступници (у жупан. архивима у Пожези, Осијеку и Вуковару).

²⁾ Ове је ријечи Бедековић казао Мађару Јосипу Керестешију, који их је убиљежио у свој занимљиви дневник (Keresztesi, Magyarország polgári és egyházi közéltéből a XVIII-dik század végén. Bpst 1882., 255.

је требало саставити прије крунисања. Већина је сабора замишљала краљевску завјерницу тако, да се уврсти у њу све оно, што би могло обезбиједити независност Угарске и Хрватске, док би се реформе имале провести у складу са сталешким привилегијама. Расправа отегла се пуних шест неђеља, а да сабор још увијек није позвао Леополда у своју средину. Но цар је то управо наумице допуштао, желећи да се сталежки најприје изгоропаде па примире, а онда ријеши се на одлучан иступ. Дне 20. јула јави им, да никако није вољан прихватити нове дипломе — на којој је сабор радио — већ или ону Карла III. (VI.) или ону Марије Терезије (дакле свога дједа или своје матере). Сада долучи сабор, да засебни одбор има саставити неке руке комбинирану диплому, и то од оне Карла III. и од оне Марије Терезије. Сталежки су дакле попустили, али ипак још увијек су били у опозицији.

Док су се одбори бавили израдом ове нове дипломе, цар подuze извесне мјере како би смекшао будимски сабор и скршио његов отпор. Прије свега напуни Угарску и њезин главни град Будим војском, што је особито непријатно дјеловало на све кругове. „Будим и Пешта — каже један сувременик — били су пуни војника Хрвата, а мађарска су господа била толико потиштена, као да им из носа цури крв. Сјаја све је то више нестајало, а народне боје (црвено-бијело-зелено) замијени црна длакава врпца, паче многи свукоште мађарске атиле и обукоште капуте“.

Но много је важнији корак, што га учини цар Леополд II. у Темишвару.

У Угарској, Славонији, Сријему и Хрватској насељени православни Срби саставали су се од почетка XVIII. вијека чешће на саборе, где су се у првом реду бавили црквеним својим пословима, а нарочито избором митрополита и осталих епископа (тако 1707., 1710., 1713., 1731., 1744., 1748.,

1749., 1769., 1774., 1780. и 1786.)¹⁾ Но сабор од 1790. од еминентно је политичкога значаја. Познато је, да су исправа готово сви Срби живјели на територију Војне Крајине, па су зато и били подвргнути директно Бечу. Но кад су 1745. образоване у Славонији и у Сријему жупаније: вировитичка, пожешка и сремска, а још 1741. у некадањој јужној Угарској бачка, чонградска, арадска, чанадска и зарандска, потпадаше у свим тим жупанијама становујући Срби под жупанијске области, или другим ријечима, привилегија дана им некоћ од царева Леополда I. и Јосипа I. сузише се сада искључиво на слободу вршења вјериисповијести. Како већ рекосмо, цар Леополд II. расписао је још 23. марта државни сабор у Будиму за 6. јуна. Међутим још дан прије, дне 22. марта, предао је митрополит Мојсије Путник цару молбу, у којој је обновио давну жељу Срба, наиме да се допусти српском митрополиту и неколицини Срба духовног и свјетовног сталежа судјеловати у том државном сабору, будући да су српски предјели већом части утјеловљени Угарској (т. ј. 1741. и 1745.) и подвргнути редовним земаљским надлежтвима. Нато упита цар тадањега угарскога дворскога канцелара, грофа Карла Палфија (Pálffy), за мишљење, али тај Мађар изјави, да „тако звани српски народ у угарској држави као народ нема политичке егзистенције“, и „да живи расут по читавој Угарској, па да је услијед тога и онако већ заступан по појединим жупанијским и

¹⁾ За српске народне саборе XVIII. вијека уп. Д. Руварац, Српски црквени сабори од 1690. до данас. Земун 1889. Вукчићевић, Народни Конгреси овостраних Срба (Легопис Мат. Срп. књ. 104, 105, 106, 107. Ова је одлична радња на жалост остала недовршена). Стојајчковић, Чертеж живота народа српског у унгарским областима од 895 до 1848. Беч 1849. (још увијек корисно дјело). Важне су радње двојице Маџара узбор пештанске архивалне грађе: Szalay, Das Rechtsverhältnis der serbischen Niéderlassungen zum Staate in den Ländern der ungarischen Krone. Leipzig 1862 (има и мађарски текст) и Schwicker, Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest 1880. Пико (Picot), Срби у Угарској. (Превод с францускога). Нови Сад 1853.

градским (варошким) заступницима.“ Кардинал примас гроф Јосип Баћани (Batthyány) опет изјави, „да су Срби још страни у Угарској,“ да стога не могу са својим владикама доћи на сабор, пошто им положај није законит, него се оснива само на привилегијама. Тако је ето отворен и државни сабор у Будиму, без српских народних представника. Но сада дође митрополит Путник у сугласју с неким војничким и духовним српским одбранним личностима на мисао, да замоли цара, да би им допустио држање засебног народног сабора, јер то да жели цио српски народ, а и прилике у којима се народ налази треба да се објасне и цару ставе до знања. Молбу је своју Путник потом лично предао Леополду II. у присуности трију епископа. Како знамо, рад будимскога државнога сабора текао је смјером, који се цару није свиђао, па стога сада, осјећајући да би у Србима и њиховим жељама узмогао стечи снажно оружје против Мађара и саборске расправе о инаугуралној дипломи, он је још истога дана 27. јуна управио на угарскога дворскога канцелара графа Палфија ручно писмо, у коме му наложи, да се Србима има одмах допустити држање народнога сабора, и то стога, „што угарски сталежи још нису законито припознали сједињења Срба с Угарском и што нема другога начина, којим би Срби њему могли доставити своје жеље и захтјеве.“ Но царевој се идеји усротиви не само угарска дворска канцеларија, него и дворско ратно вијеће (доцније звано министарство рата), али Леополд наложи и по други пута, 7. јула, угарској дворској канцеларији, да има безодвлачно издати допуштење за држање српскога народног сабора, а тај нека 15. августа у Темишвару отвори као краљевски комесар, командант славонске и банатске Војне Крајине из Петроварадина, подмаршал барон Иван Шмитфелд (Schmidtfeld). Сада изда канцеларија 10. јула наређење, да се српски народни сабор има састати у Темишвару дне 26. августа 1790., а на који има да дође од сва три сталежа, духовнога, војничкога и грађанскога, по 25 посланика.

Међутим умре дан раније, 9. јула, митрополит Путник, нашто би темишварски владика Петар Петровић именован администратором карловачке митрополије и подједно одређено, да сабор има послиje оправљена посла изабрати и новога митрополита. Поред тога допусти дворска канцеларија, да сјем оних 75 редовитих посланика дође на сабор још 25 посланика Срба племића из арадске, темишварске, торонталске и бачке жупаније, тако да ће их тај пут — сјем владика — свега бити стотину, а од тих само 25 посланика духовнога сталежа.

Темишварски се сабор саставде због неких приправних посала тек 1. септембра, а отворио га је подмаршал Шмитфелд подуљим говором¹⁾. Послиje живахне дебате предаде сабор комесару (7. септ.) своје жеље: *Срби моле засебну шеришторију, засебну своју дворску канцеларију у Бечу, засебне своје уреде за рјешавање својих цивилних и црквених посаља и свој засебни сабор.* На то изјави подмаршал Шмитфелд, нека би сабор навео конкретну територију, да се поуздано знаде, што хоће, али то не би никако могла да буде она, на којој су већ образоване славонске и угарске жупаније него једино Банат, јер он се још увијек налази у Војној Крајини. Сада се сабор — разумије се — изјави за Банат, а Шмитфелд пошље потом саборску представку у Беч. Већ 27. септембра извијести он сабор, како му је цар Леополд ставио до знања (писмом од 17. септ.), да ће радо испунити жеље Срба и „да се радује, што српски сабор тако разборишти вијећа“; „свакако ће у најскорије вријеме креирати илирску (српску) дворску канцеларију“. Потом настави сабор свој рад и изабравши коначно једногласно 29. (18. октобра) најмлађега владику, будимскога епископа Стевана Стратимировића митрополитом, разиђе се²⁾. Али цару Леополду није било

¹⁾ Тај је говор отштампан и Летопису Мат. Срп. књ. 37, §7 и даље.

²⁾ Темишварски српски народни сабор најважнији је политички акт бивших угарских Срба прије год. 1848; њиме су фиксиране све главне политичке и културне идеје њи-

ошибљо до тога, да испуни све српске народне жеље, јер је у првом реду имао пред очима, да застраши Мађаре који су — разумије се — о свему што се у Темишвару збивало, били точно обавијештени. Жеља Срба да им се уступи засебна територија, паче и Леополдово обећање у том смјеру, управо их пренерази; и одиста, будимски сабор узе сада узмицати пред царем, а тај је тако и постигао своју сврху¹⁾.

Међутим је будимски сабор наставио своја вијећања и донио предлог, да се *мађарски језик постепено уведе као службени у све уреде у Угарској и у Хрватској*. Већ прије тога допрли су у Хрватску гласови о тежњама препорођених Мађара, па стога обрати се на бана грофа Ивана Ердедија крижевачка жупанија засебном представком, коју онда разасла свима осталим хрватско-славонским жупанијама и заступницима на државном сабору.

У тој представци каже племство жупаније крижевачке, да је увеђење мађарскога језика као службенога било насиље почињено на читавом *прастаром илирском народу* (*in antiquissimae gentis et nationis Ilyriae oppressionem tendere reputamus*) па стога нека бан утиче на заступнике, да се заложе за латински језик. Код тога највише их боли то — рекоше племићи крижевачке жупаније — што

хове. Па ипак тај сабор још није нашао свога историка. Данас је најважније оно што имаду већ поменути *Вукићевић* (Летопис М. С. 104, 105 и 106), *Д. Руварац* (Срп нар. сабори '23—25), *Szalay* (Verhältniss 68—83); *Schweicker* (Polit. Geschichte der Serben 358—403).

¹⁾ Цар Леополд II. основао је „илирску (српску) дворску канцеларију“ дне 20. фебруара 1791. и ставио јој на чело бившега хрватскога комесара и бана грофа Фрању Балашу; али је наследник његов, цар Фрањо I., докине већ 1792. законским чланком X., створеним на државном сабору у Пожуну. Креирање „илирске дворске канцеларије“ бјеше уопће једино што је цар Леополд учинио за Србе; шта више, скоро потом буду жупаније темишварска, торонталска и крашовска утјеловљене Угарској и тиме уништена идеја о засебној територији српскога народа у бившој Хабсбуршкој монархији.

се такова шта спрема у часу, „кад смо пожељели да се с браћом, сусједима и пријатељима, то јест са сталежима угарским, интимно повежемо због управе јавних посала“, а то тим више, „што никад не ћемо присташи на предлог, да се службено служимо мађарским језиком; зато изјављујемо једном за вазда, да ћемо на то *Мађарима одговорити нашим материјним хрватским језиком*“. Мало потом објелоданише хрватски заступници штампом значајну *декларацију* у којој вјерно и тачно означише своје стајалиште у послу увођења мађарскога језика у хрватске и славонске уреде, те је раздјелише међу своје саборске другове¹⁾). У тој се веома значајној изјави каже међу осталим овако: „У Хрватској живе чисти Славени па ни исти одличници не знаду мађарски. Шта више, овде би се много лакше дало увести француски или талијански језик као службени, јер те језике разумију бар господа и свећеници. Осим тога француски су и талијански учени језици, док мађарски то није. Литература мађарска већим је дијелом скрпана од превода и мало има у њој оригинална и знаменита. Истина је, Хрват би могао исто тако да научи мађарски, но савез угарско-хрватски није на том основу углављен, већ је основан на заједничкој употреби латинскога језика. Али то није све. Темељ тај не смије се напуштати без приволе обију странака, јер иначе би Хрвати били искључени од *части и служби*, нашто имаду законито право. Но није ни то доста, да само у Хрватској и надаље остане у употреби латински језик, јер ако се буду увођењем мађарскога језика у Хрватској заједнички послови рјешавали на мађарском језику, Хрвати не би више имали утицаја у пословима, који засијецају и у њихове интересе; они би само ھутили. Требала би управо читава генерација Хрвата, да научи мађарски тако

¹⁾ „Declaratio ex parte nuntiorum regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguan“. Написао ју је без сумње *Никола Шкрлец*. Штампана у Будиму у септембру 1790.

савршено, да би могла тим језиком уредовати. Но будући да је народност словенска, не само у Евроци, него и у Угарској, већма раширена од мађарске, тко би је могао на то присилити? Присилити пак Хрвата на то уопће није можно, јер онај који се даје силити на учење непозната језика, тај бјелодано доказује да је роб. Сјетите се само што сте осјећали, кад вам је цар Јосип у својој самовољи силом хтио да наметне њемачки језик. И Хрватска осјећа сада тако. *Њој је свеједно, да ли је нешко принуђава да прима њемачки или мађарски језик, да ли то чини краљ или његин савезник.*“ Али нису се хрватски заступници опрли само написмено, већ и живом и оштром ријечи у самом сабору, и то у обим кућама, доњој и горњој, а на челу им сâm бан гроф Иван Ердеди, загребачки бискуп Максимилијан Врховац. Бан изјави, да ће се на тај начин обе краљевине завадити, јер једна хоће да другој наметне закон, док бискуп Врховац нагласи, да је у једној држави, где имаде више народа управо недостојно и неправедно, кад један народ хоће да наметне другоме свој језик; кад Мађари т.ко раде, онда им је пред очима једино то, како би Хрвате уклонили од заједничких државних посала, тако да узмогну остати сами. Паралелно с дебатом о мађарском језику, узе сабор у расправу и питање о грађанској праву протестаната. Већина мађарских заступника и великаша била је зато, да им се оваде и у Хрватској, но бан се тому усротиви рекавши, да протестантима — на основу старих хрватских закона и краљевских потврда почевши од године 1608. — нема у Хрватској и Славонији мјеста, разумије се, не из разлога вјерскога фанатизма и горљивости, већ стога, што није хтио допустити, да би Мађари ма буд које, и најситније специјално хрватско право поништили самовољно на свом сабору. Сада узеше Мађари тврдити, да се ови закони тичу само Хрватске, а не још и Славоније, где тобоже нема мјеста банској власти; али их Хрвати одбише доказавши, да је Славонија од вајкада била

под баном. Енергички је иступ Хрвата био успјешан; мађарски језик и грађанско право протестаната остадоше ограничени на Угарску. У том је саборски одбор довршио закључену комбинирану инаугуралну диплому те је подастре (20. септембра) Леополду, али краљ је врати уз поновну изјаву, да не прима друге дипломе, већ или ону Карла III. или ону Марије Терезије. Видећи сабор постојаност краљеву, а сазнавши сувише још и за поменуте закључке српскога темишварскога сaborа, попусти и прихвати послије жестоке расправе краљеву одлуку. И тако је цар Леополд свладао отпорни дух будимскога сaborа и заказао своје крунисање за угарско-хрватскога краља на дан 15. новембра у стари крунидбени град Пожун, куда је потом и сабор пренео своја вијећања.

Сабор отворио је сам Леополд 10. новембра уз обичајне церемоније и предаде му своје краљевске пропозиције. Већ трећи дан (12. нов.) сабор је једнодушно, и не отворивши краљевски отпис, који је садржавао имена кандидата, изабрао палатином млађега Леополдова сина, осамнаест - годишњега надвојводу Александра Леополда, а онда је прихватио по краљевој жељи као инаугуралну диплому ону Марије Терезије и свечано окрунио 15. новембра 1790. Леополда круном Св. Стјепана. Послије тога сабор се забавио око темељних државоправних питања, модерних реформа и својих жеља и тегоба. Код тога је Леополд одлучно заступао напредни дух новога времена, хтијући да се реформе и њихови благотворни утицаји по могућности протегну на читаво пучанство Угарске и Хрватске. Али стаљежи, плашећи се добро им познате неискрене политike бечкога двора, показивали су само за државоправна питања велик интерес и пажњу, док су у питању реформа заступали засукано мишљење, као да је тобоже стари феудални устав сасвим добар и да се у њему крију мудри закони за све, тек што они нису проведени. Од ових законских чланака час треба највише да занимају они, који се тичу

хрватско-угарске државне заједнице; то је прије свега онај, којим краљ признаје да су Угарска и Хрватска сасвим независна држава. Надаље изјављује краљ, да Угарској и Хрватској давати законд или их укидати и тумачити може једино законито окруњени краљ у споразуму са сталежима сабранима на сабору, па се стога обавезује за себе и своје наследнике, да се никад више не ће Угарском и Хрватском владати уредбама или патентима, паче оваке списе угарске и хрватске области нису ни дужне примати. Сабор има се састајати бар сваке треће године, а никакав туђински језик (мисли се на њемачки) не смије се уводити као службени, док се засада сдмах уводи *мађарски језик у гимназије, академије* (правне и филозофске) и на *универзитетете*; код угарских области нека се засада још уредује у латинском језику, а исто тако остаје и у Хрватској и Славонији латински језик службеним. Коначно признао је засебни чланак грађанско право православним житељима у Угарској и у Хрватској са Славонијом и Сријемом (наиме Србима и Румунима) те их тако у свему учинио равноправним с католицима; услед тога долази ће одсада унапријед српско-православне владике на пожунске државне саборе, а тако и Срби заступници жупанија или градова.¹⁾ Овим замашним чланцима бјеше по мишљењу на сабору присутних великаша и племића осигуран устав па се онда прешло на питање реформама. Но послије одуље дебате сталежи закључе, да се реформе скину с дневнога реда и да засебно изабрани одбор има прије свега о томе израдити детаљан извештај и подастријети га *будућем* сабору, који ће га онда узети у расправу; једино чланак којим се допушта кметовима (јобађима) и сељацима слободно селење, ипак би послије бурне расправе прихваћен.

¹⁾ На Хрватски сабор дошли су српско-православни епископи (митрополит карловачки и владике пакрачки и горњо-карловачки или плашчански) тек од год. 1845., како ћемо још видjeti.

Кад се потом прешло на „жеље и тегобе“ (грамамина), дошли су на ред Хрвати. Дне 3. децембра 1790. прочита хрватски саборски протонотар, Донат Лукавски, у доњој кући жеље Хрвата, а међу њима и ону, да хрватске жупаније „и надаље остану под угарским краљевским намјесничким вијећем, како је то још 1779. одредила краљица Марија Терезија“, само „моле, да се размјерно узму у вијеће и синови краљевине Хрватске, а тако да се и бану даде у њему место и глас“, али аутономни послови хрватски имаду се и одсада расправљати и рјешавати једино на хрватском сабору. Друга се жеља Хрвата тицала хрватскогратног давања, за које хрватски сталежи моле, да се одсада не може нигде другдје расправити ни повисити, него само на заједничком државном сабору, али ипак засебно од угарског ратног давања.¹⁾ Сабор пожунски прихвати — не без дебате — оба два предлога, а краљ их потом потврди; то су законски чланци LXXXI. и LIX. Створивши тако 74 законска чланка, сабор се коначно разишао. Дне 13. марта 1791. дошао је краљ Леополд у Пожун, санкционисао је све законске чланке заједно, и онда закључио сабор уз обичајне церемоније.

Вративши се у Загреб, бан Иван Ердеди сазове хрватски сабор за 7. јуна 1791., а тај прими — не без приговора — на знање извјештај својих пожунских посланика, а тако и све законске чланке створене на пожунском сабору. Потом закључи хрватски

¹⁾ Из извјештаја хрватских посланика са сабора у домовину видимо, да су Хрвати — све поред онога непријатнога спора због мађарскога језика — ипак остали код закључака свога сабора, одржана у мају 1790. у Загребу, и то стога, што су у једну руку сматрали онај спор изглађеним и скинутим с дневнога реда, а у другу, што су држали, да им пријети — можда у најближој будућности — већа погиба од стране бечкога двора, па зато да је од пријеке потребе што тјешња веза с Мађарима. У осталом онај спор због мађарскога језика, имао је тада — у јуну и септембру 1790. — више академички и теоретски карактер, него ли је то било од 1830. даље. Та 1790. било је тек мало Мађара, који су познавали свој језик толико, да би могли њиме писати и уредовати.

сабор, да се у народним основним и у средњим школама (гимназијама) по Хрватској и Славонији има учити мађарски језик као необлигатан предмет, то јест да га уче они, који држе, да ће од тога имати користи.¹⁾ Први учитељ мађарскога језика на основној школи дошао је већ у октобру 1791. у Загреб, а слиједеће их је године било још и у Вараждину и у Пожеги. На гимназијама учио се два часа у тједну, а уједно издана је и граматика мађарскога језика, написана кајкавским дијалектом.

И тако се коначно доврши онај крупни политички рад, што се окупио око сабора загребачкога, будимско-пожунскога и темишварскога течајем година 1790—1791. Од ових најважнији је будимско-пожунски, који је прије свега показао Хрвате као зависне од мађарске саборске већине у тако прозваним заједничким пословима. Но куд и камо знатнији бијаху законски чланци 58. и 59., којих далекосежне посљедице без сумње тадашњи хрватски стаљежи нису умјели да докуче, ма да су их многе бистрије главе наслућивале. Скора ће будућност показати, да је њима заправо задан особито тежак ударац хрватском политичком индивидуалитету као засебној краљевини у склопу земаља круне Св. Стјепана, и то зато, што је убрзо — по схваћању Мађара — нестало равноправности између Угарске и Хрватске; Хрватска узела се мало по мало схваћаши у службеној пракси и у политичком животу као саставни дио Угарске. Ударац бјеше тим тежи, што је угарско краљевско намјесничко вијеће — којему је од 1790. до 1848. вазда стајао на челу један надвојвода — себи присвојило сву политичку власт, поред које су био и хрватски сабор посве ишчезавали. И одиста, одсада унапријед састајао би се хрватски сабор само уочи заједничкога на неколико дана, а с једином политичком задаћом, да изабере посланике за горњу и доњу кућу и да

¹⁾ Закључке хрватскога сабора од јуна 1791. доноси Кукуљевић, *Jura regni II*, 260—262.

им даде упуте, а послије заједничкога сабора опет би се састајао, да прими извјештај својих посланика на знање и да прогласи на пожунском сабору створене законске чланке. Другим ријечима: одсада унапријед до 1848. за повијест хрватскога народа од веће је важности и битности оно, што се догађа на дуготрајним појунским саборима, него ли оно што се у дан два ствара у ограниченој компетенцији хрватскога сабора. Разумије се, да је падом компетенције хрватскога сабора пала и власт његова предсједника, бана хрватскога, на степен егзекутивнога органа угарске владе.

Ја сам наумице нешто подробније изложио генезу хрватско-мађарскога спора, који одсада даље испуњава главнији дио хрватске историје и политику, управо све до октобра 1918., а у којем јесу илирски покрет, Јелачићево боловање и Штросмајерово југословенство заправо важне и интересантне епохе. Ситуација остаје кроз читаво то вријеме од 1790. до 1918. у битности иста; с једне се стране тражи јединствена мађарска политичка држава, народ и језик, док се на другој истиче политичка равноправност и савезништво на темељу уговора, а мађарски језик одбија се не само од хрватскога политичкога територија, него и оспорава као искључиви у заједничким пословима. Да је коначна посљедица ове стојећне хрватско-мађарске опреке и борбе било наше народно уједињење крајем 1918., има се припрати управо провиденцијалној историјској чињеници, да с постепеним успоном Мађара паралелно тече и успон нашега народа у препођеној Србији с крајем XVIII. и с почетком XIX. вијека. Развитак ових двају паралелних успона, битни је политички садржај и историјски смисао наше народне историје од 1790. до 1918., то јест до онога часа, кад је мађарски успон завршио потпуној катастрофом.

2.

Смрт Леополда II. (1. марта 1792) и наступа Фрање I. (1792—1835); његов значај. — Пропаст

Венеције (1797). — Далмација тражи сједињење с Хрватском (1797). — Далмација долази под француску власт (1806). — Француска управа; Вицко Дандоло. — Западне хрватске и већа чест словеначких земаља долази под француску власт (1809). — Илирске провинције (1809—1814). — Управа. — Важност и значење француске власти и француске Илирије у животу нашега народа.

Краљ Леополд II. није се послије свршетка пожунскога сабора дugo науђивао плодова своје дипломатске вјештине. Склопивши с Турском мир 4. августа 1791. у Свиштову на Дунаву, у данашњој Бугарској, којим врати султану Селиму III. сва освојења у Србији, а придржа само Стару Оршаву на Дунаву, па Двор на Уни, Дрежник, Петрово село, Лапац и Срб у данашњој Хрватској,¹⁾ те утваничиши с Пруском (у Берлину 7. фебр. 1792) против револуционарне Француске, а на спас свога шурјака краља Лудовика XVI., савез, умрије ненадано од жестоке назебе у Бечу 1. марта 1792. На пријестолу наслиједи га најстарији син Фрањо (1792—1835), кога је још као 16-годишњега младића стриц му цар Јосип II., не имајући сам дјеце, позвао на бечки двор, да га ваљано васпита за будућега владара. Кад је Фрањо ступио на престо биле су му двадесет и четири године. Као да није био син либералнога Леополда II., већ конзервативнога Леополда I., Фрањо бјеше вазда за свога дуготрајнога владања у оштрој противности не само с напредним духом свога времена, него и с модерним правцем очевим. Идеја царскога апсолутизма свега га је пројимала, као некоћ његове хабсбуршке прадједове, док је од стрица, цара Јосифа II., научио још мрзити и сузбијати политички утицај сталежа. Тај се пак осјећај под дојмом крвавих догађаја француске револуције с временом развио у крајњу бруталност спрам сваке

¹⁾ О свиштовском миру и о важности његовој за модерну српску историју уп. Новаковић, Турско царство пред српски устанак, 1780—1804 (Књиж. Задруга 94). Београд 1906, 292 и даље.

новотарије, као и спрам свакога модерног настојања; политику његову водиле су снага, самовоља и егоизам. Иначе бјеше горљив католик, узоран муж и отац у својој породици, шутљив и озбиљан, гвоздене устрајности и воље, неуморне марљивости и савјетности у државним пословима, ма да је од тога иначе сасвим механичнога посла, без духа и икакве шире концепције, мало користи било. Цар Фрањо бјеше у ствари веома савјестан и поуздан „директор помоћних уреда“, а нipoшто не концептуални чиновник, како је сасвим исправно сам себе карактеризовао. Дуготрајно, четре-десетогодишње му владање дијели се на два различита доба. У прво је доба (1792—1815) цар Фрањо у непрекидном рату с француском револуцијом и с Наполеоновим царством, док у друго доба (1815—1835) влада додуше мир на границама државе његове, али је он зато стално у спору са својим поданицима, по-тискујући им слободоумне тежње.¹⁾

У доба француских ратова падају два веома крупна догађаја, па јер стоје у тијесној вези с нашом народном историјом, треба да их изближе промотримо. То су пропаст Венеције и прелаз Далмације у власт цара Фрање (1797), а онда образовање Наполеонове Илирије (1809).

Како је познато, стотијетне неправде и беспријемјерни државни дугови проузочише у Француској крвав социјални покрет, познат под именом *револуције*. Како се бечки двор заузимао за краља Лудовика XVI., мужа Марије Антоанете, кћери Марије Терезије, навијести жирондистичко министарство Фрањи рат (20. априла 1792). У овом првом петогодишњем рату (1792—1797) судјеловали су Хрвати и Срби крајишници у знатном броју; војевали су иа разним бојиштима у сјеверној Италији, Низземској и Њемачкој, а напосе исказаше се 1796.

¹⁾ О епохи цара Фрање уп. поред опћених дјела, по-менутих у првој глави, још: Heigel, Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Auflösung des alten Reiches. Band II [1792—1806], Stuttgart (Cotta) 1911.

ријетким јунаштвом. Тада је имао на француској страни на сјевероиталском боишту врховну команду млади генерал Наполеон Бонапарт. Изријеком треба истакнути храбру навалу личкога пуковника Јосипа Вукасовића на Дего (15. април) и тродневну херојску обрану моста преко рјечице именом Алпоне, а код села Арколе, југоисточно од Вероне (15., 16. и 17. нов.) Сам је генерал Бонапарт барјаком у руци пошао са својом пратњом на челу војске на јуриш до моста; но изгубивши тик себе ађутанта с једнестране, а три часника с друге, мораде узмаћи испред неподносиве ватре младих регрутата обију банских регимента (Глина, Петриња), шта више Наполеон је пригодом паничнога узмаћа својих војника пао до појаса у неку дубоку каљужу на обали Алпоне. Да у том критичном часу нису часници Мармон (Marmont) и Белијар (Belliard) задржали са својим grenadiрима јуришајуће колоне Хрвата и Срба крајишника, који се већ примакоше на педесет корачаја, славни би Корсиканац без сумње пао њима жив у руке. Тај нам детаљ сам од себе намеће питање: да се то доиста десило, тко зна, каким би смјером пошла историја свијета?

Но коначно аустријске су се војске ипак морале послије пораза код Риволија (14. јан. 1797) повући испред Француза, који потом продријеше све до Љубна (Leoben) у сјеверној Штајерској, прикучивши се тако у опасну близину Бечу. Сада се склони цар Фрањо на мир, нашто његови опуномоћеници углавише с генералом Бонапартом у Љубну основне тачке будућем миру (18. април 1797). Написане и потписане бјеху двије исправе, једна за јавност и једна тајна. У тајној се исправи каже, да Аустрија добива у замјену за Домбардију од Венеције међу осталим земљама још и млетачку Истру, Далматију, Кварнерско ошточје и Боку Кошорску. Будући да се Наполеон обавезао, да ће на то присилити млетачку републику, изазва с њоме под разним изликама оштар спор, а тај се коначно сврши прошашћу стародревне „вјеренице Јадранскога мора“

(12. маја 1797.). Падом републике млетачке престаде и њезино владање на хрватско-далматинском приморју.²⁾

Познато је, како је млетачка влада оставила Далмацију голу и пусту. Доцнији Наполеонов главар у Далмацији, заслужни Вицко Дандоло, изријеком је у јавном прогласу навалио на пропалу републику св. Марка спочитавајући јој, да је једино ишла за тим, да се „народ не умножи, да му поља остану пуста, а памет потамњела и безумна“. И одиста, млетачка се влада није бринула ни за какову народност у покрајини, па зато и није наумице и с планом ишла за тим, да ма кога поталијанчи; премоћ талијанске културе од XV. вијека даље, сама је собом доносила опће познату појаву, да су се сви они — а то су били у првом реду интелигенти и племићи, дакле једном ријечју грађани и господа — погалијанчили сами од своје воље, силом прилика, без ичијега наговарања или сиљења. Уз то треба имати на уму још и то, да је млетачко гospodство на приморју далматинском потрајало кроз пуна три вијека, а у далматинском загорју бар један пуни вијек, паче понегдје и два вијека²⁾. Стога је

¹⁾ О Наполеонову рату у сјеверној Италији 1796—1797, уп. *Correspondance de Napoléon I.* (од 1793. даље); ово је важан извор, али се ипак Наполеонови извештаји могу само веома опрезно употребити. *Sorel, L'Europe et la revolution française.* Vol. V⁸ (Paris 1907), 58 и даље 140 и даље. *Kircheisen, Napoléons Feldzug in Italien und Österreich 1796—1797.* München 1913. *Hüffer-Luckwaldt, Der Frieden von Campoformio.* Innsbruck 1907. За читаво Наполеоново доба, најзгодније је дјело — којем још увијек нема премда ни у француској литератури — *Fournier, Napoleon I. Eine Biographie.* Treće издање. Беч 1913. (3 књиге).

²⁾ Послије стотијетне борбе најприје с хрватским владарима (кроз IX, X, и XI вијек), а онда с угарско-хрватским (кроз XII, XIII и XIV вијек). Млечани се коначно у XV. вијеку усталише на приморју стекавши 1409. Задар, Црес, Осор, Раб, Нин; 1411. Скрадин, Острвицу; 1412. Шибеник; 1420. Трогир, Сплит, Котор, Хвар, Брач, Корчулу; 1444. Омиш, 1452. Макарску; 1481. Крк). Загорје далматинско, то јест земљу до данашње босанско-херцеговачке границе, стекоше Млечани између 1671. и 1718. године. Како се у том крају

право чудо, што се наш народни језик одржао ма и само у малој мјери по истарским и далматинским варошима послије толикогодишњега талијанскога господства, где гнамо, колико ли су штете порадили примјерице њемачки језик у Хрватској и Славонији, а мађарски језик у Војводини за циглих педесет година XIX. вијека. Тако се дакле згодило, да су широке народне масе остале нетакнуте и чисте од талијанштине, а то значи колико 90% свеукупнога жitelства млетачке Далмације и Истре, јер Талијана сељака нема и никад и било није. Но, ако млетачка власт није у Истри и Далмацији наумице ширила талијанство, а оно је она с планом и свјесно ишла за тим, да те наше крајеве до темеља искористи и исише, то јест она је тјерала у њима колонијалну политику економске експлоатације, чега су још данданас свједоци голе планине, некоћ бујне прашуме и запуштена поља, некоћ плодна као банатска (тако Котари и Буковица источно од Задра). Школе и најелементарније, и то приватне, понајвише код којега вреднијега свећеника или у гдјекојем манастиру, Млечани само су изнимно толериали, а иначе нису никад за читавога свога тристагодишњега владања у Далмацији подигли о свом трошку баш ниједне једине. Кад су нека далматинска мјesta године 1761. затражила да могу о свом трошку подићи понеке народне школе, првидур — дакле главар земље — Контарини (Contarini) извијести из Задра владу у Венецији овако: „чини се прије свега, да гајање књижевности и знаности код поданика ниже врсте ове покрајине (наиме код сељака) није од користи по државне интересе, него да је сходније, остану ли ови поданици у њиховој рођеној једноставности“. Мало ријечи додуше, али оне ипак јасно и потпуно освијетљују битну садржину млетачке политике: узмиши

ширило млетачко господство тако се њиме заједно ширило и име *Далмација*. Уп. о том моју радњу „Неке странице из новије наше историје“ (1798—1814.), одштампану у „Kolu“¹⁾ Мат. Хрв. књига V. (Загреб 1909.), 193—196.

Далматинцу памет и новце, па имаш од њега готова роба! Но Венеција је зато одштетила поданике своје тако, да их је добро хранила, нарочито за рђавих година, шиљући им у масама сува хљеба, „бешкота“ и црвена лука (капуле). То је било доста, да је народ утолико заволио млетачку републику, да је на глас о њезиној пропasti плануо дивљим бијесом. Још дуго послије тога, Далматинац је спомињао млетачко владање уздишући: „Откад нестаде принципа (дужда млетачкога), нестало је и свега добра“. И тако се састајемо с једном парадоксном појавом, која у нас зачудо није ријеткост, наиме да наш народ — бар у неким странама — већма уздише за такозваним „масним египатским лонцима“, него ли цијени ослобођење и слободу¹⁾.

Како већ рекох, глас о ненаданом паду млетачке републике, којом да су тобоже завладали „Јаковљевци (Јакобинци) и чифти илити жудије“, тако се болно дојми њезиних биједних поданика у Далмацији, да су у тили час по цијелој земљи, а нарочито у Шибенику, Трогиру и Сплиту, средином јуна, међу сељаштвом и нижим грађанским слојевима буканули немири и нереди сваке руке. Сасвим је природно, да се у тај час сва брига далматинске интелигенције кретала око питања, како да се што брже учини крај анархији у земљи. Будући да је то могла учинити само организована војничка сила, сасвим је природно, да су Далматинци узели скретати своје погледе на сусједнога цара Фрању. Племству и имућнијем грађанству — а то значи тада владајућем народном слоју — требало је снажне заштите и законитога поретка у земљи, али и ши-

¹⁾ О Далмацији за млетачкога владања нема још увијек никакве критичне и иссрпиве монографије. Од радња досада познатих могу се с више или мање користи употребити ове: Љубиш, Ogledalo književne povijesti jugoslavjanske I. и II. Ријека 1864—1869. Фарлата, Шујсум sacram III—VI. Венеција, 1765—1800. Милаш, Православна Далмација. Задар 1901. Широла, Kulturne prilike Dalmacije na koncu XVIII. stoljeća. Загреб 1896. Moj чланак у „Колу“ Мат. Хрв. V, 196—207.

роке су народне масе, прекинувши с „пожидовљелом и појакобињеном“ Венецијом, инститтивно тражиле новога господара на истој страни. У оваким кризама вазда преузимљу историјске традиције и народне тенденције одлучну улогу водију, па тако се и разбуди сама од себе међу образованим племством и свећенством, а онда и код осталога пука свијест о историјској заједници Далмације с Хрватском: *бивша се млетачка Далмација сада листом изјави за сједињење с Хрватском*¹⁾). На челу су томе покрету били Сплићани конте Драганић - Вранчић и надбискуп Ђипико, макарски бискуп Блашковић, онда фрањевац Андрија Доротић и српско-православни генерални викар Герасим Зелић. Већ око 17. јула пошла је свечана депутација Далматинаца пут Беча, да се поклони у име земље цару и краљу Фрањи с молбом, да као угарско - хрватски краљ прими натраг Далмацију под своју власт. Кад овај депутатација стиже у Сењ, састане се с крајишким пуковником Казимиром, који је узејевавати да

¹⁾ Одмах на глас о пропасти Венеције, отпремише сплитски, трогирски и шибенички „варошани“ посланство у Каштел Гомилицу попу Игњату Бакотићу, мужу на гласу с особите учености, а с упитом, што да раде. Бакотић им одговори: „Досада бијаасте поданци млетачке републике, а били сте јој и обавезани присегом вјерности. Но сада, кад је она пропала, можете сами себи бирачи новога господара. Ја вам свјетујем, узмите угарску круну, да се опеш као дио хрватске државе, с којом бијаасте у стара времена у заједници, поново здружите“. Посланство прими радосно знању Бакотићев одговор и савјет. Међутим је о истој ствари вијећац и племство и свећенство по другим мјестима. Сплићани, Трогирани, Шибенчани, Брачани паче и Задрани закључе исто, наиме сједињење Далмације с Хрватском па тако и збор Фрањеваца у Карину (недалеко Обровца на Зрмањи), који — у неку руку као тадањи легални представник широких народних маса по далматинским селима од обале до Динаре — у адреси од 14. јуна 1797., коју је морао фра Андрија Доротић лично предати у Бечу цару Фрањи, затражише изријеком, „*здружење с народом Краљевине Хрватске*“. То су тражили и српско-православни житељи, на челу им генерални викар архијереј Герасим Зелић, како то сам прича у својој познатој аутобиографији.

јој није потребно да пође до Беча, будући да ће већ до који дан у Далмацију стићи царска војска те јој вратити мир и ред. Поред тога пуковник обавезао се депутацији, да ће отпремити у Загреб грофу Ивану Ердеду као „*бану Далмације, Хрватске и Славоније*“, њезину адресу за сједињење с Хрватском, управљену на краља. Споразумјевши се тако с пуковником, депутација положи у његове руке присегу вјерности краљу Фрањи и врати се натраг, ширећи Далмацијом глас, о скромом доласку царске војске. И одиста 5. јула 1797. стиже у Задар царски генерал Матеша Рукавина (из Трновца недалеко Госпића у Лици) са 4.000 момака, Хрвата и Срба крајишника, и више топова на 72 брода, и би дочекан урнебесним клицањем свега народа. Још истога дана издао је Рукавина проглас на народ, у којем му зајамчи сва стара права и слободоштине земље, а зато је скинут млетачки барјак и разапет царски. Овако заносно дочекаше Рукавину и остали градови и мања мјеста уз обалу и по отоцима, док је унутрашњу Далмацију, од Книна до Имотскога, с истим успјехом обашао пуковник Казимир. И Рукавина и Казимир наиђоше свагдје у земљи не само на народни занос, него и на снажни покрет за сједињење с Хрватском, о чем је онда генерал, послије повратка у Задар обавијестио министра спољних посла у Бечу, Фрању Тугуту (Thugut)¹⁾.

¹⁾ Сам Рукавина јавља овако у Бечу: „Ова је покрајина пројекта најлојалијим осјећајима спрам краља Угарске, Хрватске и Далмације. Да се учини ред и мир, довољно је што прије уредити, ваљану земаљску управу, а ја сам већ примио присегу вјерности овога славнога народа краљу Фрањи. Ја сам у ту сврху уложио сву моју радиност, да народ подућим. С проповиједаоница по прквама објашњавао сам скупљеном народу, да је Њег, Величанство цар подједно и краљ Угарске, Хрватске и Далмације. Под присегом сам да ујерава да сам посланик тога краља, доносилац права, реда и милости у његово име, па кад се народ ујерио о истинитости мојих ријечи, одмах је и положио присегу. Но можда ми народ не би вјеровао, да *нисам и сам син тога народа и породице која је у тој покрајини добро позната*. Према томе ја сам Далматинце ујеравао, да ће у земљи

Али овај покрет — први у новије доба у циљу нашега народнога уједињења — не нађе у Бечу одзива, јер да због садашњега стања ствари не може да буде ни говора о сједињењу или сличним послима¹⁾). Међутим све је то само било поводом, да се министар Тугут пожурио, да што прије именује за Далмацију засебнога царскога комисара, а земљу да изравно подвргне бечкој централној влади, јер му се генерал Рукавина, као пријатељ идеја сједињења Далмације с Хрватском, није чинио згодним за грађанску управу.

У том је Рукавина довршио и окупацију Боке Которске (Млетачке Албаније), у којој је такођер било немира послије пада млетачке власти, а житељство било листом одушевљено за сједињење с Црном Гором, чији се владика Петар I. и надао том увећању своје земље. Послије тога врати се генерал у Задар, но сада затече важну промјену, јер му је бечка влада одузела цивилну управу и повјерила само војничку управу Далмације и Боке.²⁾ Цивилну је управу наиме преузео царски комисар гроф Рајмунд Турн (Thurn), добивши упуту од министра Тугута, да има „незгодној жељи Далматинаца“, да се сједине с Хрватском стати на пут. Гроф Турн

проведена бити онака управа, како је била у доба њихових праједова, а што је у складу с правима Њег. Вел. на ту покрајину, а и са жељом, израженом од свега народа“. Ове ријечи још боље освјетљују оно што је у свом дневнику убиљежио сувремени шибенички фрањевац *Josua Glumčević*. Он каже: „Кад је царска војска дошла, мал да се поновише смутње и нереди. На глас да је то војска њемачкога ћесара, народ стаде се бунити и викати: Не ћемо Нијемце! Доста се хтјело, докле је народу објашњено, да је цар још и краљ Угарске, Хрватске и Далмације, о чему се једино ујерио, кад му је генерал Рукавина на срећу могао хrvatskom бејсједом доказати да је и сам Хрват и да запосједа Далмацију у име краља угарскога и хrvatskogа“, (Талијански рукопис у фрањевачком манастиру у Сињу).

¹⁾ Сам је цар Фрањо на Далматинској Адреси написао својом руком „ad acta“, то јест заповједио, да се она стави као беспредметна у архив.

²⁾ Дубровник био је тада још независна република и није се бројио у Далмацију.

узе одиста одмах дјеловати у том смислу; он поче на штешту хrvatskoga и srpskoga живља подупирати и јачати талијански варошки елеменат, јер тај се није одушевљавао за уједињење, а поред тога поразмјестио је по цијелој земљи полицију, јавну и тајну, да пази у првом реду на оне, за које се знало, да су присташе идеје сједињења с Хрватском.¹⁾ Тако замјени Далмација у ствари једно ројство с другим. Скоро потом склопи краљ Фрањо с Француским дефинитивни мир у Кампоформију ноћу од 17. на 18. октобра 1797. године, којим му је Далмација потпуно предана у власт. Но прво аустријско владање у Далмацији од 1797. до краја 1805. није се у битности много разликовало од млетачкога придржавши све уредбе, што их је затекло, а изузет чине тек неке реформе у школству и у судовању. Основано је наиме више пучких школа, а у новембру 1804. отворена су прва три разреда гимназије у Задру; исто је тако отворена у Задру и прва далматинска штампарија. Разумије се, наставни је језик свагђе био талијански, па и у пучким школама по хrvatskим и srpskim селима у Загорју. Бечка се влада очито понадала, да ће на тај начин још у заметку угушити идеју сједињења с Хрватском²⁾.

¹⁾ Из једнога полицајнога списка од године 1798. видимо, да су то — међу још и неким другима — били: конти Заниновићи из Будве, па Спліћани и Трогирани: Тартаља, конти Драгановићи, Вранчићи, Алберти, Милаци и Горањин те познати нам сплитски надбискуп Ђипико и макарски бискуп Блашковић.

²⁾ За догађаје у Далмацији послије пада млетачке републике уп. Conte Rados Antonio Michieli Vitturi, *Storia delle cose successe in Dalmazia dalla dissoluzione del veneto governo aristocratico fino all' ingresso delle armi di S. M. Francesco II. Spalato 1883* [Прилог Булићеву „Bullettino“]; ово је главни извор једнога сувременика. Онда уп. *Cattalinich*, *Memoria degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della repubblica veneta. Spalato 1841* (врло добро). Од новије литературе гл. *Erber, Storia della Dalmazia dal 1797 al. 1814. Porta prima. Zara 1886* [Програм талијанске гимназије за-дарске]; *Pisani, La Dalmatia de 1797 à 1875. Paris 1893; Vojnović, Pad Dubrovnika [1797—1815]. I, II Zagreb 1908; Zlatović, Franovci u Dalmaciji. Zagreb 1888.*

Мир с Француском није дugo потрајao, јер већ послиje дviјe године дошло је до другога рата (1799—1801), а брзо и до трећега (1805), али оба рата, нарочито онај од 1805., свршише неповољно по царско оружје, јер је Наполеон — који је међутим проглашен наследним царем Француза (20. маја 1804.) — побио у „троцарској“ битки сједињену аустро-руску војску код Славкова (њем. Austerlitz) у Моравској, дне 2. децембра 1805. Посљедица бијаше, да је краљ Фрањо морао миром у Пожуну (26. децембра) одступити Наполеону Далмацију и Боку. Француски је цар затражио ову земљу највише стога, што се мислио окористити њезиним стратешким положајем у рату с Русијом, рачунајући, да би му војске, пролазећи преко турскога као пријатељскога и савезничкога земљишта, могле и с југа ударити. Али Руси су знали за Наполеонове основе, па су стога гледали, да крену Французе из Далмације. Тако се згоди, да су Французи, кад су у фебруару 1806. под водством генерала Молитора запосјели сјеверну Далмацију до Неретве, нашли у марту Боку Которску у рукама Руса и њихових савезника Црногорца. Из Боке заузму Руси оток Корчулу, а настојају да и дубровачку републику привуку на своју страну, јер се за њу отимаху и Французи. Сенат дубровачки одлучи се коначно послиje дугога оклијевања за Французе и допусти им пролаз кроз своје земљиште у Боку, јер Французи нису располагали никаквим ратним бродовљем. Дне 26. маја 1806. појави се пред Дубровником генерал Лористон (Lauriston) с 1500 људи и замоли сенат, да би допустио, да му се чете одморе у граду. Чим му Дубровчани отворише градска врата, заузме Лористон градске утврде и учврсти се у њима. Тако сврши република дубровачка послиje тисућљећне слободе, а само кратко вријеме иза своје вјековне супарнице Венеције. Дубровник остале одсада француски, унаточ свemu напрезању Руса и Црногорца, којима остадоше у власти само Бока и Корчула. Нато предаде Наполеон војничко запо-

вједништво у Далмацији одличном генералу Аугусту Мармону, а цивилну управу умному Млечанину Вицку Дандолу, који стече за културни напредак Далмације у размјерно кратко вријеме непролазних заслуга.

Тек што стиже у Задар, Дандоло издаде (10. јула) на житеље јавни проглас написан хрватским језиком, у којем му објави програм свога будућега рада. „Ја знадем и одвећ добро жалосне и старе ваше несриће — каже он — али утишите се, ове су јурве доспиле. Не ће вас више судити људи опаки и ненаучни. Владање ово бит ће и вридно и брзо за оправити ваше после. Ово владање управљано од поштења, од закона и од добродиловања, не ће више глобити човика невојна и слаба, ни узобистити људе богате и могуће. Јао ономе недостојноме суцу, који би примио који дар! Једно владање страшно, насиљно и одвише сумњичаво (наиме млетачко) држало вас је толико викова оглобљене и невојне. На срамоту ове липе земље, на срамоту овога угоднога поднебја, на срамоту ваше природне даровитости, ово опако владање, супротивећи се истој природи и људском разуму, наумице је настојало, да се ви не узмножите, да ваша поља остану запуштена, а ваша памет потамљена и брезумна. Не ће се више повратити ово жалосно вриме, а ја ћу вазда имати пред очима и невоље које сте трпили и ваша славна дила, стару вашу честитост и давно ваше величанство.“¹⁾

Ово бјеше први поздрав француске демократије нашем народу, први повјетарац са Запада, који му је освјежио и душу и тијело. Уопће, Далмација прва је наша земља, која је дошла у директни додир с модерним принципима владања и демократије, јер Дандоло није само обећавао, него је фактички и испунио своје обећање. Прво обиљежје културнога препорода занемарене Далмације бјеше тједник „Краљски Далматин“, прве хрватске политичке

¹⁾ Овај проглас доноси „Kraljski Dalmatin“ у првом броју.

новине, и то на „дрвацком језику“, како изријеком каже Дандоло.¹⁾ Потом би одмах проведена модерна управа с централном владом са сједиштем у Задру и ресортним шефовима, с окрузима, срезовима и опћинама, градским и сеоским. Судство бјеше потпуно одвојено од управе, а дијелило се на мјесне судове, судбене столове у Задру и Сплиту, и призивно судиште у Задру, док је као врховно призивно и касационо судиште важило оно у Милану, иначе још једино за читаву Краљевину Италију, јер је Наполеон Далмацију повезао уз њу, премда је Дандоло у ствари био посве независан главар. Сада је и сељак ослобођен кулук и постао власником онога земљишта, на којем је живио; трговина и обрт постадоше посве слободни; несносни су цехови (еснафска удружења) докинути, а дивно изграђене цесте читавом земљом олакшаše промет. Али нарочиту пажњу посвети Дандоло школству, којега досада није колико ни било. Мноштво народних школа за дјечаке и дјевојчице по свим већим мјестима и варошима, а са српско-хрватским као наставним језиком, онда читав низ гимназија по свим већим мјестима и коначно лицеј универзитетскога карактера у Задру — ето, то је значило водити бригу о народној просвјети. Али круна свега бјеше, кад је Дандоло укинуо многобројна далматинска привилегија појединих опћина и корпорација, и тако од средовјечне Далмације образовао модерну. Од римских времена није било толикога опћега благостања код свих слојева народа. Разумије се, да све потребне трошкове Далмација сама није могла сносити, па стога се Дандоло и обраћао на Италију, где су му кроз три године дали преко три милијуна франака, паче једне је године одушевљени Дандоло у корист своје покрајине дао 10.000 франака од свога. Дандоло је коначно уредио још и питање источно-православне цркве, кад је на његов предлог цар Наполеон (19. септ. 1808.) потврдио епископа,

¹⁾ Уп. о њем Karlić, Kraljski Dalmatin (1806—1810). Задар 1912.

консисторију и семинар с годишњом дотацијом од 15.000 франака и допустио да се оснује 40 право-славних парохија. Први епископ бијаше Бенедикт Краљевић са седиштем у Шибенику. *И тако је Далмација била уоће прва наша земља, која се упознала с модерним социјалним и управно-политичким животом.* Па ипак уза то, Далматинци — а навлаш широке народне масе и ниže свећенство с фрањевцима на челу — жестоко су мрзили на Французе и њихову управу гледајући стално у њима „безјерце и јакобинце“, а кад су били укинути они средовјечни привилегији, они се, а поглавито Пољичани — нахушкани и подупрти од Руса — на више мјеста и побуне (у јуну 1807). Срећом по Французе склопи у тај пар Наполеон с Русијом у Тилзиту мир и тако се Далмација, Дубровник и Бока Которска послије одласка Руса примрише под снажним панџама францускога орла.¹⁾

Мало потом, године 1809., упусти се краљ Фрањо у свој четврти рат с Наполеоном, али и тај се сврши неповољно, ма да је француски цар тада први пута поражен у великој битци (21. и 22. маја код Асперна и Еслингене недалеко од Беча). Миром у Шенбруну од 14. октобра 1809. морао је Фрањо одступити Наполеону не само сву Далмацију — коју су међутим уз помоћ побуњених Далматинаца заузеле неке хрватске крајишке чете под водством генерала Петра Кнежевића — него још и Истру, западни дио Корушке (око Бељака), Крањску и Хрватску с десне обале Саве до ушћа Уне код Јасеновца. Тако дођоше под француску власт сви Словенци осим штајерских, велик дио Хрвата и Срба од Крањске међе до Котора и Будве. Све те земље сједини сада цар Наполеон у *Илирију*, или боље у *илирске провинције* (les provinces illyriennes),

¹⁾ За француску управу у Далмацији уп. *Писани о. с. 145—306* и моју *Hrvatsku Povijest*. Трећи дио (1790—1847). Загреб 1913, 79—92. За школство врло добро дјело *Урлић, Crtice iz dalmatinskoga školstva*. I. дио (до 1814). Задар 1919.

те их као засебну неземљу францускога царства, а посве одвојену од Краљевине Италије, са средиштем у Љубљани, предаде у управу маршалу Мармону, који је још од 1806. у Далмацији вршио службу врховнога војничкога заповједника, а од 1808. носио почасну титулу „војводе дубровачкога“ (duc de Raguse). Сада је Дандоло оставио у јануару 1810. Задар, усрдно испраћен од благодарне далматинске интелигенције, паче сам маршал Мармон посвема пригрили његов систем, проширивши га на цијelu Илирију, и у управи и у судству и у школству. Сада је Словенац — послиje хиљаду година — први пут опет постао потпун човјек, јер не бијаше више роб њемачке господе, а тако је и хрватски сељак престао да буде роб своје господе. Мармон је сада увео словеначки и хрватски језик као службени у саобраћају са странкама у све уреде, а напосе још и у школе. Сада су штампане прве словеначке школске књиге и први пут писани су тим језиком судски и други службени акти. Сва је покрајинска управа прешла у руке домаћих синова, који су се имали обавезати, да ће научити француски језик, да узмогну кореспондирати с француским централним уредима у Паризу, па и с маршалом и његовим дуглавницима. Дух слободоумља, праве демократије и човјечности, стаде провејавати наше крајеве од Триглава и Соче до Ловћена и Будве први пут послиje небројених вијекова.¹⁾

Веома је значајно, да је Наполеон придржао трећење аустријске Војне Крајине, очито зато, јер је оно одговарало и његовим интенцијама, тако да се сва промјена ограничила на то, да су хрватски крајишници имали одсада вјежбати по француском регуламенту. Но још је значајнија и важнија сим-

¹⁾ Уп. *Војџњак, Ustava in uprava ilirskih dežel.* (1809 до 1813). Љубљана 1910. За Хрватску *Лопашћ, Karlovac.* Загреб 1879. Праве монографије о Наполеоновој Илирији још увијек нема, за коју има у париским архивима „народном“ и војном небројено много неупотребљене и драгоцене грађе.

патија маршала Мармона за наш народни језик српско-хрватски, који је он познавао из времена свога трогодишњега боравка у Далмацији; нарочито так заволио је дубровачки говор.¹⁾ Шта више, за поуку француских војничких часника у нашем језику, маршал дозва из Дубровника у Љубљану младога опата Анту Сиврића. Намјера Мармона, да и хрватско-српски језик (и то јекавски дијалекат) стече значај службенога у читавој Илирији, даја се разумије се — остварити једино уз помоћ домаћих синова, вјештих објема језицима. Но тој се идеји опријеше *Словенци*, у првом реду познати Вуков пријатељ *Јернеј Коиштар*, који је из Беча развијао живу агитацију преко словеначкога родљуба и одушевљенога франкофиле баруна Цојса (Zois), с којим је стајао у преписци. Копитар је одлучно прогнан, да Словенци никако не напусте свој језик, већ да поведу устрајну борбу против увођења хрватско-српскога као искључиво службенога у Илирији. Поред Копитара радио је у том правцу и први словеначки пјесник *Валеншин Водник*, тада професор у Љубљани, иначе такођер одушевљени франкофил. Но он се ипак разилазио од Копитара у толико, што је у принципу пристајао на јединство словеначкога и српско-хрватскога језика, али тако, да би се прије свега имале одстранити све оне разлике што одвајају оба језика, па да се потом преобразе заједничким правописом и постепеним изједначивањем у један јединствени књижевни језик.²⁾ У Хрватској опет заговарао је млади поп *Шиме Старчевић*, такођер одушевљени франкофил, личку икавшину за јединствени књижевни језик свих илирских француских поданика, док је у Дубровнику *Франћеско Апендини* предлагao далматинско-

¹⁾ Тако је и потпором Мармоновом изишао познати ријечник Дубровчана фрањевца Ђоакима Стулија († 1817), *Vocabolario italiano-illirico-latino.* Дубровник 1810. 2 дијела. Стули је и посветио своје дјело маршалу.

²⁾ Гл. о том веома важни чланак: *Пријашљ, Slovensčina pod Napoleonom.* („Veda“ Горица 1911).

босанску (заправо херцеговачку) јекавшину. Све су ове несугласице коначно уродиле тим плодом, да се Мармон коначно одлучио, да не ријеши питање језика на пречац, него да остави у управи провинцијалне дијалекте, како их је затекао. Тако је ето пропала једна здрава идеја, чије је потпуно испуњење ипак само питање времена.

Уза све то симпатија се Мармона за наш народ навлаш одражавала у организацији школства, коју је усавршио на основи рада Дандолова утолико, да је разликовао три врсте школа: основне, гимназије и лицеје, па централне школе. Основних или народних школа за дјечаке требала је да има свака опћина, а за дјевојке само главно мјесто у срезу (котару). Надаље је уређено 25 нижих гимназија, 9 лицеја или виших гимназија и двије централне или високе школе у Љубљани и у Задру¹⁾ и то за апсолвенте лицејске. У основним је школама обука била само на материјем језику, а тако од чести и у нижим гимназијама, а једино лицеји и централне школе имале су наставни језик француски или талијански. Ово је школство већим дијелом започело радити већ у новембру 1810., кад је и мјесто Дандолова службена листа „Краљски Далматин“ Мармон узео издавати у Љубљани своје службене новине „Télégraphe officiel des provinces illyriennes“ на француском, талијанском, њемачком и хрватско-српском (илирском) језику.²⁾ Међутим права и ко-

¹⁾ Доцније, 1811., пренесена је највиша централна школа из Задра у Дубровник, где је смјештена у некадањем исусовачком манастиру. Значајно је, да се у њој учио узлатински, француски и талијански још и хрватско-српски „илирски“ језик, а предавао га је учени Дубровчанин Апендини.

²⁾ „Télégraphe“ излазио је од 1. септ. 1810. до 30. јан. 1811. у Љубљани, а од 2. фебр. 1811. у Трсту; с 25. мајом 1811. опет се повратио у Љубљану. У чештици издања, то јест, француски, талијански, њемачки и „илирски“ излази „Télégraphe“ само кроз прву годину дана свога опстанка, а после је престало излазити „илирско“ издање. Тек у задњем годишту 1813. издавао је уредник Нодије кроз два мјесеца и „виндишко-словенско“ издање. Међутим још увијек нису се нашли ни „илирски“ ни словеначки бројеви „Télégraphe“-а.

начна организација Илирије уређена је Наполеоновим декретом тек 15. априла 1811. (Decret sur l' organisation de l'Illirie), послије одласка Мармона у Шпанију (у фебруару 1811.). Тешко да је наш народ у западним странама икад имао честитијега, брижнијега и праведнијега главара од Мармона, па тако му је сачувао благодарну успомену све до данас.

Наполеоновим поменутим декретом раздијељена је Илирија на шест цивилних провинција (Крањску, Корушку, Истру с Трстом и Горицом, цивилну Хрватску, Далмацију и Дубровник с Боком) и једну војничку (хрватску Војну Крајину или la Croatie militaire). Цивилне су се провинције распадале на 20 округа (districts), а ови опет на 96 срезова или котара (cantons), а ови опет на сеоске и градске опћине. Војничка се Хрватска распадала као некоћ на регименте: личку, оточку, огулинску, слуњску и обје банске (глинску и петрињску). С управнима бијаху у складу судбени, финансијски и економски уреди, а све то на основи, да су сви слојеви пучанства били изједначени пред законима, а ови су сви били истовјетни с онима у француском царству (Code Napoléon и други). Зато су сељаштво и интелигенција били у хрватским и словеначким земљама задовољни с француском управом, а само властела и високи клер жељели су повратак под хабсбуршку власт, што се нажалост и збило, кад ја Наполеона стигао у Русији онај познати катастрофални пораз (1812.). То бјеше на прољеће 1813. знак, на који је читава Европа скочила на оружје, да се ослободи француске превласти. Сада је ишчезла Илирија и њене се земље вратише под власт краља Фрање. Ма да се наш народ веома нерадо покорио 1809. француској власти, он је ипак већ за кратко вријеме бистро схватио, тко му је био Наполеон, па му стога и постаде одан душом и срцем. Зато се и јесу наше крајишке регименте особито одликовале у руском рату, а највише у страшној битци на обали ријеке Березине (27. и 28. октобра 1812.), у којој им је сам

Наполеон командовао. Послије боја рече им: „Јуче сам се на своје очи увјерио о вашој храбrosti и вјерnosti. *Ви сте себи стекли неумрлу славу и част, да вас бројим међу моје прве чеше.* За ову вашу храброст обећајем вам, да ћу вам све допустити што будете од мене праведно затражили, чим се повратимо. Ја сам с вами задовољан, веома задовољан“. Дашто, од наших се крајишника Срба и Хrvата мало тко повратио из рускога снијега и леда, но Наполеон их се и послије живо још сјећао изразивши се 1813. изријеком маршалу Мармону, да још никад није у сваком обзиру имао храбријих и бољих војника.¹⁾

Због краткотрајности своје — у Далмацији кроз јесам, у Истри, Словенији и у једном дијелу Хrvатске кроз четири године — француско је владање у нашој народној прошлости заправо епизода. Међутим уза све то оно је снажно дјеловало на дух и мишљене интелигентнијих слојева народних. У првом реду оно је у нас усадило здраву кличу идеје народности и тежњу за уједињењем територије на којој станује један исти народ. Илирија је наиме први пут ујединила под модерном централном управом знатан дио Словенаца, Хrvата и Срба, а с ужом Хrvатском стопила и источну Истру са сјеверним оточјем. Шта више, и сам је Наполеон помиšљао на проширење своје Илирије, кад је сновао, како би се у евентуалном рату с Турском дало из Дубице на Уни „провалити у Босну“, како пише 14. августа 1810. свом војном министру генералу Кларку војводи од Фелтра. Шта више, образовање Илирије снажно се дојмило и српскога устанка и Карађорђа. Још у августу 1807. посла он капетана Рада Вучинића, родом из Карловца у Хrvатској, Наполеону с инструкцијама, да га у име српскога народа замоли за помоћ и

¹⁾ „Il n'avait jamais eu, me dit il, de soldats plus braves et meilleurs sous tous les rapports“ (*Marmont, Mémoires vol. III, Paris 1857, 222.*) О Хrvатској Војној Крајини уп. одлично дело *Boppe, La Croatie militaire (1809—1813). Le régiments croates à la grande armée.* Paris 1900.

покровитељство. У инструкцији изријеком се каже с обзиром на тадањи аустро-француски рат, да ће непријатељи Француза (наиме Аустрија) бити и непријатељи Срба, који увјеравају Наполеона, да ће и остала браћа у Босни, Херцеговини и Угарској поћи истим трагом. Српска војска сјединит ће се с француском у Далмацији, а Мађари биће лако свладани, кад Срби подупре Французе својом војском, која ће изазвати устанак угњетених Срба, „који стењу под јармом мађарске господе“ у Славонији, Сријему и Банату. Међутим Наполеон није се хтио одавзати понуди Карађорђева, ма да је Раде Вучинић био лијепо примљен. Потом пошље Карађорђе у споразуму са својим Советом по други пута Рада Вучинића к Наполеону у Париз и затражи од њега, да би Србију учинио независном и да би узео за себе и своје наследнике титулу „Протектор Србије“, којом ће владати Карађорђе и његови наследници. Вучинић је том приликом увјеравао француску владу, да Срби предпостављају Наполеонову заштиту свакој другој, јер „они не би хтјели да одвоје своју судбину од судбине илирских провинција где је иста вјера, исти језик, исти народ“. Но сви апели Вучинићеви остало су безуспјешни; политичке прилике нису Наполеону допуштале, да се умијеша у српске послове¹⁾). Ипак се из свега види, да је илирско име стало први пуш загрејавати наш народ за ширу базу народнога јединства, показујући му га дјеломично и реализована у Наполеоновој Илирији. Наполеон је дакле први схватио југословенско питање и битне увјете будућности Јужних Словена, а нарочиту је пажњу скретао њиховом географском положају с трговачкога глеђишта, истичући добро, да су Јужни Словени мост између Француске и Истока. Веома је важно и то, да је Наполеон сјединио Трст и читаву Истру и Горицу с Италијом, учинивши Сочу границом. Овај је гениј очито видио, да Трст и Венеција, као два

¹⁾ О томе публиковаћу засебни чланак на другом мјесту.

такмаца, никад не смију да буду у истој држави, јер би то значило пропаст Трста. Још доцније, на Светој Хелени, радо се сјећао Илирије, рекавши једном приликом (20. јула 1816.): „Ја сам хтио у њој да уведем наше принципе и нашу европску управу“, а другом (11. новембра 1816): „Једна од најљепших основа мојих бијаше, ујединити народе који образују географску цјелину, а које су раздвојиле револуција и политика“.

Има ли још који народ сјем нашега, који је више патио, а и данас још пати од вјештачке раздвојености?

3.

Прве године владања краља Фрање I. у Угарској и Хрватској. Државни сабори од 1792., 1796., 1805., 1807., 1808., 1811.— Аустријски апсолутизам цара Фрање и кнеза Меттерниха (1812. до 1825.). — Хрватско-мађарски сукоби на пожунском сабору од 1825. до 1827. — Пожунски сабор од 1830. и капитаулација службене Хрватске.

Док се један дио нашега народа налазио под слободоумним француским владањем, проводио је други дио у Хрватској и Славонији живот управо сасвим противним правцем.

Како знамо, тек што сједе Фрањо I. на престоље, навијести му Француска рат. Разумије се, у таким се приликама требало што прије обратити на стаљеже угарске и хрватске, да даду регрутa и допусте контрибуцију, а поготово кад се нови краљ требао тек крунисати. Стога и сазва Фрањо одмах по свом ступању на престо државни сабор у Будим за 20. маја. Тако што стиже бану краљев отпис о сазиву будимскога сабора, и подједно позив да се састане хрватски, Иван Ердеди сазове за 20. априла хрватски сабор у Загреб, који изабра и своје посланике на државном сабору.¹⁾ Као задатак заједничкога

¹⁾ То су били Матија Борнемиса Столникović за горњу, а Јосип Коцо и Адам Шкрлец за доњу кућу.

сабора истаче краљ у првом реду крунисање, а онда вотирање регрутa и кредита због францускога рата. Да придобије стаљеже, краљ их узе ујеравати, да ће бити најревнији чувар устава, да ће његовом вољом вазда равнати закон, а срцем повјерење према народу. Будимски је сабор потом б. јуна убиџајним сјајем окрунио Фрању угарско-хрватским краљем, а онда је поред редовитога пореза вотирајо још четири милијуна форинти сребра изванредне ратне припомоћи па 5.000 регрутa и 1000 коња. Управо због ових ратних брига будимски сабор није могао узети у подробнију расправу питање о модерним реформама, што их је навијестио и одредио још цар Леополд II. на прошлом сабору па стога се сабор задовољио избором засебних стручних одбора, да израде за наредни сабор поједине предлоге, те се већ 26. јуна разишао. Али уза све то, Мађари ипак ухватише прилику и времена, да поједурије о том, како би мађарски језик требало увести као облигатни предмет у све школе, не само у Угарској, него и у Хрватској. Тому се одмах упротивише хрватски посланици изјавивши, да је хрватски сабор (од 1791.) већ створио закључак, да се у хрватске школе уводи мађарски језик као необлигатни предмет, па да код тога и остаје. Коначно се Мађари иза подуже дебате тиме задовољише, и тако је створен законски чланак (VII: 1792.), којим се мађарски језик уводи у све школе у Угарској као облигатни, а у Хрватској као необлигатни.²⁾ Овај чланак прими потом до знања и хрватски сабор у Загребу дне 11. августа.²⁾

Већ нам је познато доба француских ратова (1792—1815.). Сасвим је природно да су кроз читаво дуго вријеме превладавале у јавном животу војничке потребе и стајалишта. Због тога било је,

¹⁾ Главни извор за историју будимскога сабора год 1792. јест *Diarium comitiorum regni Hungariae anni 1792. Budae 1792.* (има и мађарски „оригинал“).

²⁾ Закључке хрватскога сабора од 1792. доноси *Кукуљевић, Jura regni II.* 262—269.

разумије се, и питање модерних реформама, које су се требале управо битно тицати и Хрватске, по-тиснуто у позадину, па тако је одношај хрватско-мађарски, кроз то вријеме дошао сам од себе у блажу струју. Но због непрекиднога ратовања изостало је и оно, што је Леополд II. обећао и загарантовао законским чланцима; шта више, његов син Фрањо I. никад није озбиљно ни помишљао на то, да се државоправни законски чланови од 1791. о државној независности Угарске и Хрватске, као и о том, да се у тим краљевинама не може и не смije владати уредбама, темељито и ваљано проповеду. Услијед тога потпали су Угарска и Хрватска опет под неограничени утицај Беча, или другим ријечима, оне су опет у пракси биле аустријске провинције. Оваки преокрет ствари у велике подупре појава, што се угарско и хрватско племство опет повело за дворским духом, а и по жупанијама превладали су конзервативнисталешки елементи. Уза све то, Фрањо се ипак жацао, под дојмом оновремених ужасних догађаја у Француској, сазивати сабор, плашећи се да би лако могао довести до револуције. С тим у вези, уплашени је краљ навијестио борбу до истраге против свих оних, за које је дознао, да се заносе за француске либералне идеје или да слободоумније мисле, јер је држао, да од њих пријети погибај револуције. Будући да је извор таких идеја била литература, поставио је заплашени Фрањо себи главним циљем, да ушутка писце и књижевнике по цијелој својој држави, па тако је инаугурисао хајку против образованих људи, задахнутих мoderним идејама. Хтио је да херметички затвори своје земље од идеја и струја, што су долазиле из туђине, а навлаш из Француске, и није само замрзио литературу, него узео сматрати личним противницима својима све писце. Већ године 1793. започео је безобзирну борбу против њих; успоставио је цензуру у свој строгости, а стране књиге дао је плијенити управо хрпимице, тако да је већ 1794. било 4.476 забрањених књига у службеном списку.

Овај су краљев систем и хрватски и угарски великаши и племићи примали са заносом, а поједине жупаније пошли су још и даље, јер су га сматрале преблагим. Сада се опет диге феудални и клерикални дух до потпуне превласти у јавном животу; стало се захтијевати да се забрани свака књига написана од писца некатолика, јер да је пристрана и да улијева читаоцима отрова у душу, а од тога ваља народ бранити. Жртва овога духа времена бијаше даровити опат *Игњат Мартиновић*,¹⁾ који се у Пешти с неким другојима у тајном, али иначе у ствари сасвим безазленом и неопасном друштву загријавао за демократске француске идеје о „правима човјека“. Будимско краљевско врховно судиште ипак га је осудило на смрт због „увреде величанства“, коју је онда с неколико другова препатио на будимској пољани (20. маја 1795.) уз одобравање знатнога дијела Угарске и Хрватске, а нарочито племства и свећенства. Тада се конзервативни дух снажно одржавао и на новом сабору, што га је краљ сазвао у Пожун (за 6. нов. 1796.), а на којем су сталежи краљу вотирали допуњење војничких потреба и палатином изабрали краљева млађега брата надвојводу *Јосипа* (1796—1847.) јер му је старији брат палатин Александар Леополд ненадно умро.

Но није само у Угарску продро дух демократских идеја француске револуције, него и у Хрватску, где су такођер нашле одзива. Већ почетком 1794. јављају из Загреба дворски поузданаци у Беч, да ту има много њих, који кушају да „прошире сањарски дух слободе и једнакости“. Којим и каквим су духом дисали ови загребачки пријатељи

¹⁾ Мартиновић, потомак једне у Угарску 1690. досељене српске породице, кому се отац као аустријски часник попутатично, родио се 20. јула 1755. у Пешти. Он је тада (1795) био већ потпуно помађарен. Уп. о њему: *Fraknói, Martinovics és társainak összeesküvése. Pest 1880.* С овом је завјером доведен у везу и тадањи либерални и високообразовани загребачки бискуп Максимилијан Врховац; уп. б том *Deželić V., Maksimilijan Vrhovac (1752—1827.). Zagreb 1904.* 72 и даље.

француских револуционарних идеја, показује једна кајкавска пјесма тога времена, а у којој се немилице удара по племству и свећенству и узима — први пут од вијекова — у заштиту мукотрпни сељак, па се потом коначно наглашује:

„Овак Француз сâm говори,
За тђ ноћ и дан се бори,
Да потрѣе госпошчину
И утврди слобошчину:
Грофи, попи, племенити,
Да се могу 'скорѣнити
Да број људех буде двојих,
Само добрих и злочестих.“¹⁾

Али много је занимљивији извјештај Антуна Рафаја од 13. децембра 1796. из Загреба у Беч, у којем јавља двору, како се незадовољници у Загребу, а међу овима се поименично наводи каноник Вукасовић, радују поразима царске војске у рату с Французима, како шире лажне гласине, примјерице „да се Мантова предала Французима“, и како јавно прибише штампане прогласе на пук, у којима га позиваху на буну. Сада бјеше засебној пажњи, и цивилној и војничкој, подвргнута Хрватска, земља поплављена тајним и јавним полицајним агентима, а нарочито загребачка жупанија.²⁾

Скоро потом наступила је важна промјена у краљеву наслову. Видећи да Њемачка све то више долази под француски утицај, узе Фрањо наследни царски наслов аустријски (10. авг. 1804), а послиje двије године (6. авг. 1806) одрече се наслова изабранога римскога цара, чиме је заувијек докинут тај древни наслов. Важну ову промјену јавио је Фрањо Угарској и Хрватској ријечима, да нови наслов служи само за увећање сјаја и достојанства читаве монархије, а иначе не дира у интегритет,

¹⁾ Један се примјерак ове пјесме (у рукопису) чува у архиву Југослав. Акад. у оставштини Ткаччићевој. Познавао ју је и Смишклас, Povijest Hrvatska, књ. II, Загреб 1879, али не знам из којега извора.

²⁾ Ови су подаци узети из полицајног архива у Бечу.

права, законе и устав Угарске и Хрватске. Ту так примили су нову царску титулу сасвим равнодушно; тек војничке и црквене свечаности пригодом проглашења показивале се, да се нешто збило. У истину настала је тим насловом крупна промјена; с њиме родила се аустријска царевина, која је наслиједила старе тежње централизма настојећи их одсада оживотворити новом и свјежом снагом.

Слиједећи се сабор састао у Пожуну дне 17. октобра 1805., управо у доба тешких олуја новога и несрћнога рата с Наполеоном. Због тога бјеше засједање кратковремено. Сабор створио је осам законских чланака, у којима је поглавито вотирао ратне припомоћи, а онда обратио пажњу на неке друге послове. У првом реду сталежи су просвједовали против тадањега несноснога полицајнога, уходарскога и доушничкога система, а онда су прегли — снажно подупрти палатином надвојводом Јосипом — да утру нов пут процвату мађарскога језика у службеном животу. Закључили су, да се саборске представке одсада шаљу краљу напола мађарски а напола латински писане, а области да могу исто тако управљати своје представке дворској канцеларији. Насупрот, с угарском се владом или намјесничким вијећем смије дописивати само мађарски, а и код судова ваља се служити једино мађарским језиком изузевши највишу инстанцију, „краљевску курију“, која засада још није дужна да изриче пресуде мађарским језиком“.

Послиje тога заподјенуше сталежи расправу о учењу мађарскога језика у школама, и то с тежњом, да се он уведе и у Хрватској. Дашто, сада је и опет дошло до сукоба између Хрвата и Мађара. Хрвати одговарали су на предлоге Мађара, „да краљевина Хрватска има са својим народним језиком иста права употребе као и Угарска.“ Шта више, загребачки велики жупан, гроф Антон Амаде добаци Мађарима у горњој кући: „Ми Хрвати никад не ћemo овај закон прихватити, већ ћemo му проту-

словити довојека", а кад му један Мађар врати, да је то мало и да им то неће помоћи, додаде: „Па ћемо се усртити“. Загребачки бискуп Врховац, велики љубитељ и познавач књиге, опет изјави, да ће се и Хрвати повести за примјером Мађара и у Хрватској увести „свој језик илирски“ у управне послове.¹⁾ Овим одрешитим отпором Хрвати и успјеше: законски чланак V. изријеком је истакао, да се мађарски језик уводи искључиво „унутар граница Угарске.“²⁾ Кад се послије тога разишао пожунски сабор (7. нов.), састао се хрватски сабор у Вараждину (28. нов.) а тај закључи на извјештај својих пожунских посланика, да у овим краљевинама (Д. X. С.) и у њиховим јуридичким и политичким пославима никад ни у једно доба нема бити језик мађарски службеним, нити икоји други, већ само латински, јер су на овом језику — који је исто тако стародреван као и ово краљевство и њезин устав, написани сви закони и записници, а кад би се укинуо, онда би пропала и култура и народ, који не би коначно више разумјевао својих права и закона.“ Овај је закључак потом санкционирао краљ Фрањо 8. фебруара 1806.

Међутим нове војничке потребе бјеху разлогом, да је краљ и опет сазвао сабор већ за 5. априла 1807. у Будим, на којем је поново избила на површину, послије прихвата краљевих пропозиција, брига Мађара око политичкога снажења њихова језика у Угарској и Хрватској. Треба уопће истакнути, да је ово био први државни сабор, на којем се појавила организована опозиција против бечкога двора, тражећи, да њихова одобравања вриједе само ујетно,

¹⁾ Под тим „илирски“, Врховац је — као добар познавач наше старе литературе — имао пред очима штакавшишну, а ниспошто не кајкавшину.

²⁾ Главни је извор за сабор год 1805. *Diarium comitiorum regni Hungariae anni 1805. Posoni 1805.* (Штампано половинично мађарски а половинично латински). Уп. још *Siopek. Az 1805-ik évi magyar országgyűlés története Budapest 1914. Wertheimer, Geschichte Oesterreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des 19 Jahrhunderts. Vol. I, Leipzig 1884, 333* и даље.

наиме само за пртууслуге. И одиста, тада су Мађари већ имали посве јасне појмове о национализму и о важности господујућега језика, шта вишега воћа опозиције, заступник шопронске жупаније Павао Нађ од Фелште Бика изрекао је на сабору сасвим исправну мисао, да је „*материјни језик важнији фактор од устава и стаљештва*“, јер се подјармљени народ може данас сутра ослободити, али пропашћу језика, пропао је и народ. С тиме у вези ставио је предлог, да се у угарске регименте уведе мађарски језик као службени и командовни, чему се заступници Мађари у доњој кући листом одазваше. Међутим конзервативна и двору одана горња кућа, а онда Хрвати у обје куће, усртвише се тому предлогу, па тако он и пропаде. На двору су због овога предлога били веома нерасположени, јер је ондје постојала теорија, да у војничким пословима осим цара нема никто ништа да говори. Тако се мало по мало разви између интереса Беча и Хрвата нека веза, која се на овом сабору први пут показала, а добрзо ће знатно ојачати. Хрвати су — разумије се — заговарали латински језик, јер су једино у њему видјели могућност и јамство судјеловања хрватскога код заједничких посала; код тога ваља имати на уму, да се тада није радило о домаћим, него због подвржености хрватске управе угарској влади (од 1779. односно 1790.) и о заједничким пословима с Угарском, од којих је потом зависила, ако и не судбина земље, а оно свакако систем у њезиној управи. Баш због тога није се никако дао с успјехом ставити предлог о увађању хрватскога језика у хрватски јавни живот, а да се прије свега не докине онај законски чланак (58; 1791.), којим бјеше управа Хрватске подвргнута угарској влади. Будући да су Хрвати добро знали, да се због тадањих међународних прилика није дало ни помишљати на докинуће тога законскога члanka у њихову корист, па да је на крају крајева требало зато имати и већину у доњој и горњој кући, што је било безизгледно код

империјалистички расположених Мађара, они су се морали борити за латински језик, да би тако спасли своју угрожену тисуљетну политичку индивидуалност.¹⁾ Сабор се разишао 15. децембра, да га већ доскора наслиједи нови. Тада је био у Пожуну од 28. августа 1808. год. Значајно је, да су пригодом избора у жупанијским скупштинама двору одани људи подузимали све, да се не изаберу они, који су се у прошлом сабору испољили као опозиционалци. Тако се деси, да је тада сабор од 1808. био — како рече цар Фрањо — „најљепши“. И одиста, сталежи изишли су без дебате свим краљевим жељама у сусрет, нашто је и Фрањо држао, да има испунити њихове жеље. Сада је дакле законским чланком образован мађарски народни музеј, а подједно су позвани краљ и влада, да за будући сабор спреме предлог о основи мађарскога ученога друштва. Но све то није испунило наде цара Фрање. У новом рату с царем Наполеоном (1809), он остале поражен.

Ово доба тешких и дуготрајних ратова нанијело је нашем народу толико удараца, да их није било тако лако пребољети. Неизмјеран бјеше порез у крви, а небројено тисућа народних је руку пропало по европским боиштима. Томе још је придолазио голем новчани порез и онај у природнинама, паче послије шенбрунскога мира настала је нова погибао, која је све слојеве пучанства једнако тешко погодила и бацила у кризу. Они вјечни ратови појдрли су баснословне свете, које нису биле сакупљене из редовитога дохотка. Због тога држава се испомагала штампањем папирнатога новца (Bankzettel) и ковањем рђавога бакренога новца. Већ године 1800. бјеше у промету око 200 милијуна

¹⁾ Приговарати Хрватима овога времена што су се држали латинскога језика, мјесто да су се заузели за хрватски, значи не разумјевати ово доба. Народна је свијест била већ добрано пробуђена код Хрвата, само што она у доба непрекидних ратова и од страха пред бечким централтистичким циљевима није могла доћи до снажнијега изражая.

банкнота, која је свата све више расла, тако да су оне поплавиле исто тако Хрватску као и Угарску и Аустрију. Бадава су се сталежи на саборима, а нарочито 1807., опирали папирнатом новцу, њега је све више бивало, што је имало коначно за последицу, да му се прометна вриједност ванредно мијењала све више падајући. Због тога сви су претрпјели голему штету, а нарочито ратар, обртник и трговац. Год. 1811. било је у промету у монархији осим 80 милијуна неваљалога кованога новца још и преко једне милијарде папира, нашто је краљ Фрањо био присиљен да уредбом од 20. фебруара обично звана „државни банкрот“, бјеше од великих гледних посљедица те је проузрочила опћу биједу и осиромашење.

Да се нађе начина, како би се санирале катастрофалне финансијске прилике, сазван је за 25. августа 1811. сабор у Пожуну. Послије жестоких и страствењих расправа тада је сабор створио пет законских чланака па се разишао 1. јуна 1812. Главне своје задаће, наиме уређење финансијскога питања, није ријешио, јер је двор хтио да то уређење буде идентично с оним, како је било у Аустрији, а на то сталежи нису хтјели приволити. Видећи Фрањо постојани отпор огорчених сталежа, распусти сабор и више га није сазивао све до 1825., владајући самовољно, а навлаш послије пада Наполеонова и бечкога конгреса (1815). Примајући натраг земље некадање Илирије, Фрањо бјеше обавезан, да Хрватској врати вас прекосавски дио њезин; али он тога не учини, већ сједини овај дио Хрватске и западну Истру с Крањском те је подврже њемачкој управи у Љубљани. Тај се скуп земља прозва (3. августа 1816.) краљевином Илиријом, на велику срђбу и бригу хрватских сталежа. Тек послије дугога тражења поврати опет Аустрија Хрватској онај дио њезин (1822.), али не и кварнерске отоце већ

их споји са Истром, док се титула „краљ Илирије“ сачувала све до пропasti династије (1918.).¹⁾

Распустом пожунскога сабора 1812., инаугурисан је аустријски апсолутизам цара Фрање. За то је вријеме цару био главни савјетник кнез Меттерних од године 1809. први министар. Он је већ 1811. предлагао краљу суспензију угарскога и хрватскога устава, но Фрањо не хтједе на то приволити једино због међународних тадањих заплетеја. Али кад је бечки конгрес опет повратио Европу у стару колотчину, па кад је такозвани „свети савез“ навијестио сваком уставу рат, затворише се саборске двери. Средиште обновљенога аустријскога апсолутизма бијаше сам цар Фрањо, чија је ријеч у нутарњој политици била све, док је кнез Меттерних управо неограниченом влашћу равнао само спољном политиком, мијешајући се тек изнимно у нутарње монархијске послове²⁾). Тај обновљени апсолутизам карактеризовао је најбоље овим ријечима управљеним 1819. професорима љубљанскога лицеја сам цар: „Сада се рађају некакве нове идеје, којих ја нити умијем цијенити, нити их хоћу да цијеним. Држите се старих, које су добре и код којих је и нашим прећима добро било, dakle може и нама добро бити. Не учених већ добрих грађана хоћу да имам. Чувате се стога да међу младеж не раширујете тих нових идеја! Тко мени служи, тај мора научити оно што ја заповиједам. Тко то или не може или не ће да чини, тај нека иде или ћу га ја сам најурити“. Те ријечи најбољи су тумач краљева принципа, као да је цијела држава приватно

¹⁾ Има код нас и бољих писаца који не знаду разликовати Наполеонове „Илирске Провинције“ (или „Илирију“) од аустријске „краљевине“ Илирије. О тој краљевини Илирији уп. Lopatić, Karlovac 88—97 i Tkalac, Jugenderinnerungen aus Kroatien. Leipzig 1894. 47—63.

²⁾ О уређењу овога другога апсолутизма још увијек је особито важан извор анонимна брошура грофа Хартоа Genesis der Revolution in Oesterreich im Jahre 1848. Leipzig 1850. О кнезу Меттерниху уп. Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. 8 књига. Беч 1880—1882.

власништво владарево. Код тога систем се упирао на војску, јавну и тајну полицију, којој је стајао на челу министар гроф Седлцицки од године 1817. Сада процва цензура до невиђена савршенства, тако да се у оно вријеме није проучавала филозофија, историја и природопис, већ се свијет смио бавити једино глазбом, источним језицима и сличним „неопасним“ предметима. И тако се и ту састајемо с познатим социолошким правилом, да апсолутисте редовито показују, да нису баш ништа научили из историје или бар из несрће других, јер они вазда држе, да је њихове предходнике коначно присилило на попуштање отсуство снаге, а за ту снагу вазда, држе, да њоме располажу у пуној мјери, па да им је тако и успјех зајамчен.

Како се владало неуставно, без сабора, само наредбеним путем, то Мађари и Хрвати приђе-гоше жупанијским скupштинама, где су подигли гласне протесте. Нато именова цар комисаре по жупанијама те је војничком силом дао проводити своје уредбе. Због тога наступи право политичко мртвило и опћа потиштеност. Наш је народ у то доба, измучен и изможден крвавим француским ратовима и државним банкротом, показао у први крај мање отпорне снаге, него ли у доба цара Јосипа II. Но обновљеном апсолутизму дошао је прије крај, него ли се у Бечу понадаше. Јер кад је цар Фрањо покушао, поводом букнуле револуције у Италији и Шпанији, да уредбеним путем скupи 30.000 регрутата по Угарској и Хрватској скочише жупаније сложено на ноге и ускратише сваку сурадњу упутивши краља да сазове сабор. Но цар Фрањо повиси у исти час још и цијену соли, која бијаше државни монопол, од 4 на 8 форинта по центи, и наложи, да се нередовита ратна контрибуција има уплатити у сребру, што је пет пута више вриједило од папирнатог новца. На то плане огорчен отпор у читавој земљи и поприми у брзо тако озбиљну форму, да су му се морале придржити још и угарска дворска канцеларија, угарска влада и угарска дворска комора

(највише финансијално надлештво); изјавивши сложно, да тако даље не иде. Шта више, и сам царев брат, палатин Јосип, стајао је на страни отпорника. И одиста, озбиљнији је међународни положај тражио, да се попусти; сабор би dakле сазван у Пожуну за 11. септембра 1825., што се сасвим исправно тумачило као слом дотадањега система и банкрот дванаестогодишњега апсолутизма.

Ма да се цар Фрањо веома нерадо одлучио на сазив сабора, засириући од слободоумних идеја неке умишљене револуције, ипак се веома брзо показало, да је у борби управо против тих идеја једва могао наћи бољега и подеснијега савезника од тадањих угарских и хрватских сталежа. Још у фебруару 1824. приказао му је кнез Метерних програм, израђен на истим начелима, што их је тада сматрало својима и мађарско и хрватско друштво, наиме племство и клер. У смислу тога програма навијештен је рат новом или такозваном трећем сталежу (*tiers état*), који је никao из рада и образованости те се проширио цијелом Европом као главни лучноша свакога напретка. Метерних рече, да је трећи сталеж онај, из којега излазе такозвани умјерењаци, слободоумници, доктринари, човјекољубци и њима слични, који звучним фразама и лозинкама залуђују народ. Те њихове назоре треба истријебити, па је дужност племства, да учествује у борби против њега, јер је и онако похлепан за влашћу, а држави опасан са својим револуционарним тежњама. У службу таквога схваћања хтједоше цар Фрањо и кнез Метерних да ставе племство, а навлапи великаше угарске и хрватске, па су на том живо настојали и у сабору, за који се иначе нису одушевљавали. У повјерљивим писмима пријатељима и у разговору назван је сабор „најдосаднијом забавом на свијету“.

Уочи пожунскога сабора састао се 22. августа хрватски сабор у Загребу, на којем бише изабрани као посланици у Пожуну Стјепан Ожеговић и Антон Кукуљевић за доњу, а Алојзије Бужан за

горњу кућу. Инструкција што је они примише од хрватскога сабора, тражи: сједињење Далмације и Војне Крајине, онда да славонске жупаније порез плаћају као и хрватске, будући да потпадају под банску управу, да се снизи царина на аустријској граници и коначно, да се кметовима забрани слободно сељење, чиме је и помисао на развигтак индустрије у Хрватској онемогућена. Иначе провијава овај хрватски сабор — послије поновнога аустријскога апсолутизма, за којега бјеше опћенита бојазан, да ће устав угарски и хрватски бити напросто поништени — сасвим идентичан дух с оним од године 1790. и што тјешњега придржења Угарској и њезиним сталежима.¹⁾

Нови пожунски сабор отворио је краљ Фрањо 18. септембра 1825. У његовом се говору слави у конзервативном духу стари угарски и хрватски устав као једини спас, па краљ обећаје, да ће га ој чати и неповријеђена оставити потомцима, шта више, да ће Мађаре и Хрвате љубити као „рођену дјецу“. Лијепе ове ријечи краљеве слушали су сталежи са заносом а застарјели дух што се у двору ширио, прешао је и на њих, и то тим лакше, што су инструкције те су их поједине жупаније дале својим заступницима, као и она хрватскога сабора, биле у истом духу: оне су наиме тражиле, не да се расправља о модерним реформама, већ управо то, да се што већма учврсти феудални и сталешки устав. Метерних опет у личном саобраћају с племством још више је дјеловао у том правцу; с дубоким је презиром говорио о слободоумљу па је свакога ујеравао, да ће знати оваке идеје већ у клици угушити. У горњој је кући за себе имао — разумије се — апсолутну већину, али и у доњој превлађивали су људи његових назора. Уза све то није саборско расправљање текло тако мирно.

¹⁾ Закључке овога хрватскога сабора гл. код Кукуљевића *Jura regni II*, 278—280.

Прије свега дошли су одмах у почетку на дневни ред незаконитости прошлих година, а особито самовољно регрутовање и скупљање пореза од стране бечке владе, као и необдржавање сабора. Расправљање бијаше веома бурно, а слеже се тек онда, кад је сам краљ изјавио, да су ови догађаји били и његову срцу исто тако неугодни као и сталежима. Кад су се потом још двор и сабор споразумјели у питању реформама, настаде опет мир. Сабор је текао готово кроз двије пуне године мирно створивши 45 законских чланака, које је онда краљ Фрањо 8. маја 1827. санкционирао. У државоправном обзиру има међу овим законским чланцима и неких врло важних, а нарочито онај, којим се обнавља и потврђује зак. чл. X. од 1791. о *сазиву сабора сваке треће године*, који једини може да вотира и даде допуштење за регрутовање и сабирање пореза. Но по нас много је важнији поновно ускрсли хрватско-мађарски спор, и то на много широј бази неголи досада.

Кад се дне 19. децембра 1825. зачела дебата о „народном језику“, затраже Мађари, да се мађарски језик уведе у све школе и уреде по свим земљама круне св. Стјепана, дакле и у Хрватској, и то овде послије десет година. Но Хрвати то одбију и одмах дометну, да треба нагласити „унутар граница Угарске“, као што је досада било, али на то скочи на њих читава доња кућа тврдећи, да су по заједничким законима и привилегијама и Хрвати „рођени Угри“ дакле политички Мађари, и тако да су дужни учити „народни језик“.

Иза тромјесечне дебате коначно ствар се сврши уз припомоћ горње куће, чији чланови највећим дијелом нису знали мађарски, па су Хрвати и опет себи спасли латински језик као уредовни, али су за то на уста свога протонотара Јосипа Кушевића, који је по обичају допратио изабране посланике на сабор, дне 28. фебруара 1826. признали, „да увиђају корист и потребу мађарскога језика, пак јер желе срећу и напредак својим потомцима, да ће све

могуће учинити, да младеж хрватска научи мађарски“. Но Мађари се не задовољише овим обећањем, већ узеше тврдити, да је Хрватска исто, што су и сјеверно-угарске (наиме словачке) жупаније, које та-којер имаду неких концесија, јер се и Хрватска попут ових жупанија налази подређена угарској влади зак. чл. 58: 1790-1., па дадне ли се њој још и такова концесија, онда угарска влада не ће никад моћи мађарски уредовати. Борба бјеше тако жестока, да је сам предсједник саборски морао истаћи, да се Хрвате не може присилити, да прихвате мађарски језик као уредовни. И тако започе поред борбе за народну индивидуалност, још и борба за политички битак. Хрвати дашто, одмах добацише, да су сјеверне угарске жупаније саставни дијелови Угарске, док је Хрватска савезно краљевство (*regnum socium*) са засебним територијем и грбом, те равноправно Угарској „која јој није мати, већ сестра, и то млађа, јер је Хрватска старија држава од Угарске, и њеним се језиком никад није служила“. Из аве жестоке битке, затраже Мађари и опет од Хрвата, да уведу у своје школе мађарски језик као облигатни предмет, будући да и онако сами признају потребу његову, а то тим више, што не ће иначе моћи добити службе у Угарској, нарочито код угарске владе. Како хрватски посланици нису за то имали пуномоћи, одговоре, да ће ствар изнијети пред хрватски сабор, који да је у том питању, као о искључиво нутарњем хрватском, једини компетентан. И одиста, кад се након распуста пожунскога сабора (18. авг.) састао дне 10. септембра 1827. хрватски у Загребу, буде на предлог посланика закључено, да младеж има у свим школама облигатно учити мађарски језик, јер да иначе не би могла наћи намјештења у заједничким уредима.

Двогодишњи пожунски сабор у мађарској је историји од епохалне важности; њиме наиме зачиње епоха препорода мађарскога народа, којем се у тај мах стави на чело као вођа гроф Стјепан Сечењи. Још на овом сабору, дне 3. новембра 1825. положи

он знатним новчаним даром темељ мађарској академији, којој је требала да буде прва задаћа, да створи мађарски књижевни језик. Поред тога, гроф Сечењи основао је читаоницу у Пешти, а по њезину су узору настала слична друштва по цијелој земљи у сврху слободнога и од несносне аустријске полиције несметанога измјењивања мисли и свим политичким питањима. Добивши коначно допуштење од бечке владе узе од године 1830. издавати мађарске политичке новине „Jelenkő“ (Садашњост) с литејарним прилогом „Társalkodó“ (Друг), у којим разлагаше народу своје мисли о потреби модерних реформама. Успјеси се Сечењијева рада не само снажно дојмише Угарске, већ и Хрватске, дјелујући на једне, и то старије племиће у духу попустљивости Мађарима, а на друге, нарочито на млађе људе, на сличан родољубиви рад¹⁾.

Рад Сечењијев, као и скори преокрет у Хрватској знатно потпомогоше догађаји, што се истодобно збише у западној Европи; они су у једну руку задали тешких удараца Метернихову апсолутистичком и конзервативном систему а с друге опет утрли нове путове напретку, те материјалној и духовној цивилизацији и Угарске и Хрватске. У јулу 1830. букнула је у Паризу револуција, а француски народ протјерао је Бурбонце, те на пријесто довео Лудвика Филипа „грађанскога краља“. Мало потом букнуло је и у Белгији рат за слободу, који је довео ову иначе малу земљу до самосталности. Устанци плануше још и у Италији и у Польској. Сви су ти догађаји веома умањили углед „чувара европскога мира“, кнеза Метерниха. Исправа је помишљао оружјем успоставити старе одношаје, но управо тада избила је сва биједа његове ну-

¹⁾ Бројна литерарна дјела грофа Сечењија издала је мађарска академија наука. О њему написали су Мађар читаву библиотеку; као најважнија новести ћу ова дјела: Gaál, Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Budapest 1902.; Friédreich, Gróf Széchenyi István, élete. Budapest 1914.; Grünwald, Az ujj Magyarországról, Budapest 1890.

тарње владавине: државна је благајна била празна, тако да су се текући послови могли подмиравати једино употребом банкнота; војска није више била на висини своје задаће, а у спољашње савезнике, нарочито у Русију и Пруску није се Аустрија могла поуздавати. Па тако је Метерних напокон био присиљен, да остане мирним проматрачем.

Сам старији краљ Фрањо бјеше у то доба бोљешљив, те је забринут за сина Фердинанда желио, да се још за његова живота окруни угарско-хрватским краљем. За ту је сврху сазвао за 8. септембра 1830. сабор у Пожун, а за проведење реформама обећао је сазвати нов сабор за 2. новембра наредне године 1831. Сабор је одиста задовољио краљеву жељу, те је 28. септембра свећано окрунио Фердинанда V., а онда је потврдио правила мађарске академије, која је тако ступила у живот. Осим тога створио је законски чланак VIII., којим бјеше мађарски језик као службени уведен у све уреде, и то што одмах, а што до некога сталнога рока, најдуже иза дванаест година; вотиравши јоште регрутет и порез, разишао се дје 18. децембра. Међутим тај је сабор напосе још особито знатан по народ хрватски.

Чим се прочуло, да треба да се у Загребу састане сабор, да бира посланике за пожунски, састаше се и жупаније хрватске (загребачка, вараждинска и крижевачка), које су тада сачињавале краљевину Хрватску, да изаберу своје заступнике за хрватски сабор. Том приликом створи 15. маја 1830. жупанија загребачка ове закључке као инструкцију за своје заступнике: 1. Ако који пучки учитељ знаде мађарски, нека одмах стане дјецу учити мађарски читати, а послије нека се нитко не пусти у учитељство, који не би знао једнако добро читати мађарски као и хрватски и латински. 2. У латинским школама треба да буде од првог разреда даље мађарски језик облигатним, зато нека се код превишијега мјеста изради, да се за то потребити учитељи дотирају из научковне закладе, а ако то не

може да буде, онда нека ћаци плаћају школарину за ту сврху по 4 фор. (мјесечно). Да се пак сврха што лакше постигне, нека уче сваки дан мађарски. 3. Нека се одсада не намјести ни један професор, који не би знао бар толико мађарски, да може школску младеж у том предмету поучавати. За загребачком повела се 21. јула и вараждинска жупанија, која закључи: „Будући да Хрвати истом жељом горе за мађарски језик, да га науче као и Мађари“, нека сабор хрватски узнастоји око тога, како да се на пожунском сабору створи закон, који ће задовољити ову врућу жељу Хрвата. Крижевачка пак жупанија поручи по својим заступницима сабору хрватском, нека се у Пожун нитко не шаље, који не зна мађарски¹⁾.

Кад се потом дне 5. августа састао у Загребу сабор, дао је својим пожунским посланицима Стјепану Ожеговићу и Николи Зденчају за доњу, па Алојзију Бужану за горњу кућу инструкцију, у којој се каже: „Сталежи и редови увиђају потребу, да се у овим краљевинама рашири мађарски језик, и то зато, што желе, да се Хрватска и Славонија што чвршћом везом узмогну свезати са савезном краљевином Угарском. Стога господи посланицима налажу, нека настоје око тога, да се законом уреди питање о учењу мађарског језика као облигатног предмета у овим краљевинама“²⁾. Но службени језик у Хрватској остаје и на даље латински. Да се тим закључком ипак не ослabi хрватско-угарски државоправни одношај, издаде протонатор краљевства хрватскога Јосип Кушевић књижицу „Jura municipalia“, у којој на основу исправа доказује, како је Хрватска имала вазда свој посебни државни по-

¹⁾ Ове закључке доноси важна књига написана у мађарском интересу: *Geschichte des Illyrismus oder des südslavischen Antagonismus gegen die Magyaren. Nebst einem Vorworte von Wachsmuth (ordentlichen Professor der Geschichte an der Universität zu Leipzig).* Leipzig 1849. 196—199. Ваксмут није писао ове књиге, него тек редактор њезин.

²⁾ (Wachsmuth) *Illyrismus*, 195—196.

ложај. Кушевић почиње од времена доселења народа хрватскога, покazuје доба хрватских народних владара па изријеком тумачи први уговор између Хрвата и краља Коломана (1102.), а онда црта редом развитак хрватског јавнога права, те закључује још на основу од краљева санкционираних закона до у најновије доба, да је Хрватска вазда имала осебујни свој положај, независан од Угарске³⁾. Ова књижица бјеше од судбоносних посљедица и ојача свијест народа хрватскога, али и изазва Мађаре на она дјела, што ускоро и прелом.

Кад је дне 29. септембра пожунски сабор у доњој кући узео у претрес расправу о уведењу мађарског језика у све уреде, устане заступник жупаније пожешке Александар Фаркаш и рече: „Дужност ми је, да се свечано оградим против тога, да би закони о уведењу мађарског језика, ма колико они родољубни и сврси сходни били, важили још и на територију краљевина Хрватске и Славоније“. Тому се успротивише Нађ и Фелдвари пребацујући Хрватима, да не ће да науче мађарски, а њемачки да су знали научити у доба Јосипа II., док је заступник Репаш довикнуо: „Хрватска је дио Угарске, па мора да слуша своју матер-земљу“. Иначе није било у том питању више сукоба, очито јер су и сами Мађари увидјели, да им нема успјеха и задовољише се изјавом Ожеговићем, да ће Хрвати одсада мађарски облигатно учити у својим школама. Међутим запојенуше Мађари 4. децембра у једној својој сједници расправу о праву посједа некатолика на територију краљевина Хрватске, Славоније и Далматије; код тога имали су на уму протестанте. Одмах у почетку упозори насловни бискуп Иван Дурчак (из Јегра), да се та ствар темељи на чуниципалним правима хрватским, па да Угарска сама не може ништа да чини, нашто Иван Балог (баршке жупаније заступник) добаци, да су

³⁾ (Анонимно) *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1830.* Има и модерни хрватски превод Жигровића Преточкога (Загреб 1885).

такова „*iura municipalia*“ права сатира на дух времена, па да им стога нема мјеста у законику, док заступник Боршички (тренчин. жупаније) примјети: „Ми смо синови једне исте домовине, а искључити један дио од природних права значи радити у духу мрачњачкога средњега вијека“. Дне 14. децембра дође ово питање на расправу у доњој кући. Сада се подиже хрватски посланик Никола Зденчај те у подуљем латинском говору изјави, да о томе још не може расправљати, јер нема за то потребних инструкција, но толико може казати, да се захтјев жупаније неградске и неких других, да се и акатолицима (протестантима) даде право посједа у Хрватској и Славонији противи муниципалним правима савезних краљевина. Упоредити протестантске с православними погрјешно је, јер ови обитавају у Хрватској већ од прадавних времена, док протестаната има само неколико у вировитичкој жупанији, где могу сасвим слободно исповиједати вјеру своју. Сада предложи јегарски каноник Јосип Лоновић, да се питање одгodi и то тим прије, што се ради о једном темељном закону, а хрватски посланик Стјепан Ожејовић упозори сабор, да као што су хрватски муниципални закони створени заједничком вољом обају народа, тако да могу они само на исти таки начин уз потпуну приволу заинтересованих краљевина бити укинути. На те ријечи настаде велика бука, те се петнаесторица Мађара јави у исти час за ријеч. Хевешки заступник Фелдвари истакну, да не ће никад на то пристати, да овај сабор не би могао створити закона и за Хрватску, јер она да с Угарском чини једнотијело; док је Рагаљи казао: „Поновно сам данас чуо из устију хрватских посланика ријечи „савезних краљевина“; то се не смје допустити, јер ми се у данашњој сједници причинило, као да се код тога ради о некој погубној тенденцији. Хрватска, Славонија и Далмација интегрирани су дио Угарске, а нипошто савезне краљевине. Већ су у првашњим саборима хрватски заступници истицали овај принцип; ја захтијевам dakle, да се те ријечи промијене.

у предлогима, што долазе пред сабор“. Сада надовеже предсједник Ђуро Мајлат, да се то замијени са „припојени крајеви“, „partes adnexae“, што би и прихваћено и сједница довршена. Кад су потом хрватски посланици извијестили свој сабор у јануару 1831. о расправама на пожунском сабору рекоше: „Мађари навалише на муниципална права Хрватске великим жестином; за овај пута обранисмо још наше законе, но озбиљно се бојимо, да то на будућем сабору више не ће бити могућно“.¹⁾

Сви се ови догађаји на пожунском сабору веома болно дојмише широке јавности, а нарочито интелигенције, како нам доказује пјесма свећеника Павла Штоса „Кип домовине“, спјевана крајем 1830. или почетком 1831., у којој се „мајка домовина“ Хрватска приказује као у црно одјевена жена остављена од свију, а некоћ урешена красном круном и бисером, те јој се у уста међу ријечи:

Народ се други себи радује
А з меном синко мој се срамује,
Вре и свој језик забит Хорвати
Хоте, тер други народ постати!²⁾

Међутим управо у тај најкобнији час, кад се према извештају јавних списа чини, као да је Хрватска потпуно попустила Мађарима, дапаче њима у руке дала најснажније оруђе сигурне и успјешне мађаризације будућих својих генерација, баш у тај најкобнији час настаде на око изнебуха преокрет, „кар се здижу млади, послују марљиво, тер поджижу в старех, кај било вгасливо“, како лијепо каже клерик Јосип Кундек, пјесник омладинац тога времена.

4.

*Племенско цјепкање нашега народа у старо доба.
— Који су разлози тој појави: једнакост свих људи,*

¹⁾ Главни извор за сабор од 1830. је *Diarium comitiorum regni Hungariae anni 1830. Posonii 1830, и Acta comitiorum etc. Гл. и Orosz, Ungarns Gesetzgebender Körper auf dem Reichstage zu Pressburg im Jahre 1830. Leipzig 1831. (2 дијела).*

²⁾ Уп. о Штосу Ortner, Život i rad Pavla Stoosa, Zagreb 1907.

принција легитимитета, провинцијализам и локализам, идеја демократије. — Идеја народнога јединства у раније доба. — Име илирско прије Препорода. — Павао Ришер Вишезовић († 1713.). — Андрија Јамбрешић († 1758.). — Коншинушеш имена илирскога до Препорода. — Романтици и почетије славистичке; Добровски († 1829.), Шафарик († 1861.) и Колар († 1852.). — У очи хрватскога народнога Препорода.

Данас превладава мишљење, да је народ (nation) у оном пуном схвтању, како га узима модерно доба, заправо продукт његове историје, а нипошто нешто, што је већ од искона и од природе овдје. Јер сваки је народ — баш онако као и појединац човјек — жив организам, који се рађа и који проживљује своје дјетиње, мужевно и старачко доба. Али се у свако доба није једнако дефинирао појам народа, па још ни данас тог не чине сви народи једнако, јер одговор на питање, шта је то народ, зависи у првом реду од земље у којој се даје. Одговор овиси стално од политичкога идеала појединога народа. На примјер, зар бисмо мogle прихватити дефиницију, која би тражила јединство вјере, где знамо да смо расцјепани бар у три вјере? Или зар је могућно само и помислити, да ће Француз признати дефиницију, која би се базирала на јединству језика — кад зна, да њемачки говорећи Алзажанин хоће да буде Француз, а не Нијемац? Њемачка учи, да језик чини народ народом и докле он допире, дотле сежу и народне мјеђе; француска опет каже, да је народ скуп људи, који — било по стеченој навици, било по својој изричној жељи и вољи — хоће да живе под истим законом. На први је поглед јасно, да је њемачка дефиниција материјална, а француска духовна. Која од њих већма одговара нама? Њемачка дефиниција без сумње је и за нас прикладна у толико, што и ми гледамо баш у језику оно, што од нас чини јединствени, иначе троимени народ. Али ми смо и фактички постали један народ једна држава и то потпуно од

своје воље, па стога држим да је француска дефиниција за нас значајнија и прецизнија¹⁾.

Међутим вјера у право на самостални политички живот, или народно самоопредјељење, најбитнија је осебина политичкога схватања садашњости. Данас се опћенито држи, да се народ, који је изгубио свијест своју и сам изгубио, да је пропао. Надаље рачунамо данас са спољашњим учинцима те свијести, а у првом реду с појачаним осјећајем народнога поноса. Али тако није одувијек било, како то већ показује сам појам народне (националне) свијести, којим се означује управо склад свих народних припадника у битним питањима њихова опстанка. У том облику дакле живи национална свијест у нашим осјећајима стварајући моћ, која дјже, која одушевљава и која са собом повлачи. Но народна свијест ипак најасније избија у главној својој тенденцији, у народном јединству, то јест у независној држави изграђеној на националној бази. Ипак је све то, ма како нам се логичним и природним чинило, новијега постања, управо плод политичкога и научнога рада XIX. вијека. Огледамо ли се унатраг по нашој народној прошlostи, а навлаш у њезине почетке, опазићемо баш противно, то јест негацију принципа народнога јединства и народне државе. У оној је доба наш народ гледао своје политичко савршенство у свим другим правцима него ли данас, а у првом реду у расцјепканим племенским јединицама или областима, паче и ове мале области дијеле по смрти оца владара синови на још мање јединице, дакле на још мање области. Између ових двају опрјечних назора, између свијесно развијене мо-

¹⁾ Уп. о том Johannet, *Le principe des nationalités*. Paris 1918. Још увијек је врло вриједан чланак францускога филозофа Ренана: *Qu' est ce qu' une Nation?* Paris 1882. (Из *Revue des deux Mondes* 1882). Гл. у Zangwill, *Le principe des nationalités*. Paris (Didier) 1918. (Превод с енглескога). С нашега гледишта уп. врло поучни и духовити чланак А. Белића, „О нашем национализму“ (*Југословенска Обнова-Њива* 1920, 105—107, 201—204, 297—300, 394—399).

дерне народне државне идеје и свјесне тежње за племенским цјепкањем народа и његове територије, развија се кроз хиљаду и триста година наша народна историја, проживљујући више различних фаза¹⁾.

Но ово цјепкање, прирођено у старије доба примитивном схватању политичкога живота свих словенских народа, бијаше обилно подупрто у првом реду географском конфигурацијом самога нашега народнога тла, како је то било и у древној Грчкој. Због тога превладавају у нас од досељења на Балканско Полуострво географска локална и племенска имена. Тек је доцније дошло до појаве, да се проширењем једне политичко-географске јединице над другом узело ширити и име оне, која се показала јачом. Тако се зна, да се један исти народ, изнајприје познат само под именом *Словени*, доцније стао купити око два племенска имена: *Хрвати* и *Срби*. Како се потом кроз вијекове проширивала политичка моћ једнога или другога племена, тако је и односно политичко народно име обухватало сада већи а сада мањи простор. Различита политичка средишта, а доскора и различита вјерска припадност и с њом у вези стоећа културна разлика, учини временом од једне исте етничке цјелине два засебна крила, препустивши срећнијој и разборитијој будућности, да поправи оно, што је прошлост тако кобно занемарила.

С тим у вези и виђамо, да је име *Срби*, у исти час за земљу и за народ,²⁾ било изнајприје ограничено тек на планинске висове предратне источне Црне Горе и југозападне Србије; име *Дукљани* на Приморје од Дубровника до на домак Бара и на

¹⁾ Уп. о том *Новаковић Ст.*, Некоја тежа питања српске историје. (*Чушићева Годишњица* 31 и 32, Београд 1912—1913.).

²⁾ Уп. *Новаковић Ст.*, Село (*Глас кр. срп. Акад.* 24, Б. 1891, 3) „Садашње име *Србија* није било познато; говорило се: *српске земље* или *Срби*“, а у примједби каже: „Име *Србија* је учено и књижевно по грчком и латинском језику, и отуд је прешло у народ. Као чисто књижевна реч налази се доста рано, још у XIII. или у првој половици XIV. века, у служби св. Саве (*Љуб. Стојановић, Споменик III*, 171).“

порјечје црногорске Зете и Мораче; име *Захумљани* на порјечје средње и горње Неретве; име *Неретљани* на Приморје између ушћа Неретве и Цетине с неким сусједним отоцима; име *Босна* (отале *Бошињани*) на врелиште и горњи тијек ријеке *Босне*; име *Хрвати*, за земљу и народ у исти час¹⁾ — као код Срба — на територију између ушћа далматинске Цетине и истарске Раше; име *Словенци* (као колектив *Словине*) на земљу између Капеле планине, Драве и Саве; док су праоци данашњих *Словенаца*, под старим именом словенским (*Слави*, *Виниди*), без независнога политичкога живота, творили још од VIII. вијека под влашћу разне њемачке господе.²⁾

Но ово народно схваћање о расцјепканом племенском политичком животу, без снажније тежње за народним политичким јединством и заједничким народним именом, још су подупирали не само у старије вријеме, него кроз сав Средњи и Нови Вијек, управо све до XIX. вијека, и онодобни неки опћенити принципи, који су били поглавита запрека постању модерне идеје народнога јединства, односно народне свијести. У првом реду бијаше то схватање хришћанства о једнакости свих људи, разумије се, тек у колико су они били истога вјерозавка. Отале и долази, да се у старије доба није толико питало, да ли је истко Хрват, Србин, Талијанац или Мађар, већ у првом реду, да ли је католик или православни. Стога су у та времена хrvatski и mađarski plemiči bili једни другима много ближи управо у свему, него ли примјерице хrvatski plemiči bosanskom bogomilu, или право-

¹⁾ И за назив *Хрватска* важи оно исто што је речено за Србију, само се назив *Хрватска* јавља први пут тек у писаца XVIII. вијека, а никад раније. Уп. Акад. *Рјечник* с. в. *Hrvatska*.

²⁾ Назив *Словенци* први је пута убиљежио 1550. *Примож Трубар*, први словенски писатељ (Уп. *Grafenauer, Kratka zgodovina slovenskoga slovstva*. Ljubljana² 1920, 55), док је назив *Словенија* први пут изнесен — као политички програм — год. 1844. Уп. *Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba*. *Bleiweisov Zbornik*. Uredil Tominšek, Ljubljana 1909, 145).

славном Србину, а да и не говоримо о доцнијем босанском муслиманину. Исто је тако и право-славном Србину био много ближи византински Грк и Бугарин, него ли католички Хрват или Словенац, паче још у XIX. вијеку било је нешто обично, кад је Србин у православном Русу гледао ближега брата, него ли у католичком Хрвату или Словенцу. Јасно је дакле, да национална идеја може настати тек онда, кад престане међу члановима једнога истога народа вјерске горљивости, да не кажем нетолеранције.

Надаље ваља пуну пажњу свратити и на старије схватање политике и јавног права. У то доба важио је као темељни принцип, да су народи власништво њихових владара. С тим у вези дешавало се не једаред, да су поданици прелазили као материјална баштина, не само од оца на сина, него и на зетове и на рођаке¹⁾), паче владалац могао је извјесне своје поданике, и то слободне и неслободне људе, не питајући их код тога баш ништа, и проплати или даровати коме је хтио. Због тога сасвим је природна ствар, да су се средовјечне као и нововјечне државе образовале и стварале тако, да се границе једнога истога народа готово никад нису подударале с државним границама. Али мисао народног јединства императивно тражи, да се један исти народ окупи у једној истој државној творевини. У томе бјеше још до недавно класичан примјер Италија XIX. вијека, где су пред идејом народног јединства узмакли римски папа, напуљски Бурбони и разни други владаљачки домови, посебно хабсбуршко-лотариншки. Но да се таки захтјев само и ставити може, требало је у првом реду сасвим напустити онај поменути средовјечни принцип и поставити нов, то јест: држава је израз воље свега народа и постоји због народа, а та има право, да уреди себи владу какову хоће и какову треба. Према томе дакле, народна идеја могла се родити

¹⁾ На основу такова чуда постала је и Хабсбуршка Монархија.

тек послије слома легитимитета, или историјски речено, послије француске револуције од 1789.

Надаље не да се ни замислити постанак народне идеје, где су поједини дијелови једнога истога народа још сувише заљубљени у своје локалне обичаје, у свој дијалекат и у своје засебне регионалне (обласне) интересе а на штету целине, јер те разлике онемогућују народно јединство. Најснажнију потпору добила је национална идеја у демократији, јер диндушманин народнога јединства вазда бијаше цјепкање у засебне сталеже, од којих ваља у првом реду истакнути племство и великаше, јер је њима увијек и свагдје било више стало до сталешких подгности — а на штету осталих сталежа — него ли до народнога јединства и равноправности. Познато је, како се свеукупно племство сматрало тако рећи као један народ спрам неплеменитих поданика и суграђана својих, с којима не хтједе баш ништа заједничко да има. С тога је тек побједом демократије, односно сломомсталешких разлика омогућен постанак народне мисли и свијести.¹⁾

Уза све то, ипак је спознаје о народном јединству било код хрватске интелигенције даљно прије XIX. вијека. Први потицај дали су сусједни туђинци, у првом реду Талијани, који су сваку земљу у којој обитаваху Словени просто називали „*Sclavonia*“ (словенском земљом), не мрећи много за њихове домаће и народне називе. Од њих прихватише тај

¹⁾ За илустрацију овакова назора нека послужи ова чињеница. Кад је 26. маја 1815. у скупштини жупаније загребачке ставио адвокат Јосип Бригљевић предлог, да се даде право гласа код избора жупанијскога чиновништва и оним племкињама сељакињама које посједују земље, али су се удале за неплемените сељаке кметове, би он једногласно забачен, кад подјупан Бенко Лентулај, тај иначе тако одлични родољуб, рече, да предлога примити не може поглавите зато, „јер није немогуће да би такове жене дале својим мужевима вјеродајнице (да за њих гласају), па би нас онда кметови бирали, а тога (т. ј. те срамоте) нас сачувавај Боже“. (Извјештај бечкога поузданника из Загреба у полицајном архиву у Бечу.)

назив у књижевности и наши образовани људи, зовући себе Словенима (доцније Словинцима, Славонцима, Словенцима), а језик словенским (словинским, славонским, славинским, словенским) Свакако је и то веома значајно, да најстарији наш народни књижевни продукт, познати „Љетопис попа Дукљанина“, написан негде пред крај XII. вијека у Бару, зачиње своје причање јединственом народном државом Срба и Хрвата, која је тобоже обухватала сву земљу од Истре до Драча као Приморје (или Хрватску), и од босанско-херцеговачких разводних планина до Косова и Скадарскога језера као Загорје (или Србију), ма да такове државе — прије наших дана — ни било није. Но око половине XV. вијека настаде у томе важна промјена. То је доба хуманизма, чије се дјеловање најизразитије показивало баш у том, што се ишло за тим, да се свему даде старокласички облик и назив. Нарочито се у том правцу радило о географији, и то под утицајем чуvenога Птолемејева дјела (из II. вијека по Христу), које је од године 1438. даље све до XVIII. вијека било јединим научним географским приручником.¹⁾ Сада узеће учени људи оних времена ускрсивати стара географска и етнографска грчка и римска имена, на међу њима народима, који су тада господовали или пребивали у некадањим римским провинцијама Балканскога Полуострова. Тако бише прозване западне земље у којима живи наш народ једним именом *Илирија*, а сам народ *Илири* и његов језик *илирским*. Први јасни траг томе налазимо у географско-историјском дјелу „*De Europa*“ чуvenога хуманиста Енеје Силвије Пиколоминија (доцнијега папе Пија II. 1458—1464). У глави XVI. пише он: „Послије Албаније слиједе илирска племена; тај сој људски назива наше доба Словенима и Бошња-

¹⁾ О Птолемејеву дјелу с обзиром на западни дио наших крајева уп. *Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajinji Dalmaciji (Glasnik bos. herc. muzeja X. 1898. Sarajevo)* и од истога писца чланак: *Hrvatski zavod u Rimu (Vjesnik kr. zem. arhiva IV. 1902. Zagreb, стр. 8 и 30 и даље)*.

цима, други их опет зову Далматинцима, Хрватима, Истрима и Крањцима.²⁾ Нешто доцније, око 1460., написао је византијски историк Лаоник Халкондил у својој турској историји о босанском краљу Стјепану Твртку II. Твртковићу (1421.—1443.), да је „владар Илира“³⁾ а наше горе лист, хуманиста Јурај Шижгорић из Шибеника, написао је 1487. кратак спис о „Илирији“, и напосе је у њем опишао свој родни град.⁴⁾ Папа Леон X. пак зове 1515. хрватскога бана Петра Бериславића „praetor Illiricī“⁵⁾ док је познати наш гостињац св. Јеролима у Риму прозван још око 1490. *илирским*, ма да се од свога постања 1453. до тога времена вазда звао *словенским*. У њу су долазили католици из словеначких земаља, па Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине, дакле највећи дио католика нашега народа.⁶⁾

Одсада, од краја XV. вијека даље, не само да се име Илирије и Илира стало и код наших учених људи ширити и употребљавати, а нарочито међу католичким клером, свјетовним (мирским) и редовничким (монашким), а поглавито у пространом пашалуку босанском,⁶⁾ већ је подједно све то више узело маха узимати и тврдо увјерење, као да смо ми аутохтони на нашој земљи, па тако не само да

¹⁾ *Aeneae Silvii Piccolomini, Opera quae extant omnia. Basileae (Basel) 1551, 407.*

²⁾ *Laonici Chalcondylae, De rebus Turcicis (edit. bonn.), 248.*

³⁾ *De situ Illyriæ et civitate Sibenici anno 1487.* Први пут штампано у „Gradji“ Југосл. Акад. II, 1—12.

⁴⁾ *Pray, Annales regni Hungariae IV, 387.*

⁵⁾ Гостињац носио је назив *Congregatio sancti Hieronymi Illyricorum*. Уп. о њему: *Črnčić, Imena Slovjenin i Ilijir i našem gostinjcu u Rimu poslije 1453. godine, (Rad, Југосл. Акад. 73, Загреб 1886, 1—70).*

⁶⁾ Упореди познато дјело *Farlati, Illyricum sacrum*, као наслов за све католичке бискупije на Балканском Полуострву. У другој половини XVI. и у XVII. вијеку запремао је босански пашалук не само сву данашњу Босну и Херцеговину, него и сву Славонију, источни и јужни дио Хрватске, као и сву Далмацију до Неретве осим отока и неких млетачких приморских градова.

су стари Илири били наши пређи, него да су и сви они римски владари, који су рођени на нашој територији — као Пробо, Диоклецијан, Лициније, Константин Велики и други — такођер били синови нашега народа. Под дојмом овога вјеровања стаде се сада развијати не само народни понос, већ и појам — и то први пут од вијекова — народнога јединства, али још не са политичком тежњом националне државе, већ само у етнографском, боље рећи у генеалошком смислу. Али поред тога није заборављен ни старији шири словенски назив, шта више убрзо пошло се за корак даље и стало се идентификовати илирским именом све Словене (и Русе и Чехе и Пољаке и т. д.), а неки су писци, будући да им је Илир био колико Словен, а Хват опет колико Словен, узели све Словене, а у првом реду Јужне, називати Хватима. Најизразитији представници ових теорија јесу два хrvatska писца XVIII. вијека, Сењанин Павао Ритер Витезовић († 1713.) и Загорац Андрија Јамбрешић († 1758.).

У своме латински писаном спису „*Oживјела Хrvatska*“ (*Croatia rediviva*), што га је издао у Загребу године 1700., Павле Витезовић каже, да се под именом *Хrvatska* има разумјети све оно, што су некоћ Римљани звали *Илириком*; ово је стари, а оно нови, управо данашњи назив. Разумије се, Витезовић је добро знао, да се земље тобоже „*Oживјеле Хrvatske*“ под владањем краљева „читаве Хrvatske“ Леополда I. и сина му Јосипа I., разликују засебним границама, именима, грбовима, па и другим стварима, као и народним обичајима, али то му се све није чинило запреком, јер је увјeren био, да у тим земљама живи један исти народ илирски или словенски или хrvatski, који говори тек различите дијалекте једнога истога језика. Иступ Ритеров — иза којега се крију халапљиве жеље бечкога двора на Балканском Полуострву послије срећнога рата с Турцима и карловачкога мира (1699.) — остао је у битности без јачега утицаја на хrvatski народ. Дашто, у доба турске превласти на копну, млетачке на приморју,

а аустријске послије зринско-франкопанскe катакстрофе (1670.) у кајкавско-чакавским хrvatskim крајевима и у Војној Крајини, и није могло да буде другачије. Витезовићеве идеје пак, али у чисто народној служби, нађоше одзива тек у XIX. вијеку, вршећи с једне стране снажан утицај на хrvatski Илиризам и Гаја, који је у својој библиотеци имао не само сва његова штампана дјела, него и велик број рукописа — што је веома значајно — а с друге послије Илиризма на Старчевића и његово еклузивно хrvatство.¹⁾

Андрија Јамбрешић опет издао је године 1742. у Загребу латинско-илирско-њемачко-мађарски рјечник за школску употребу.²⁾ Под ријечју *Illyricum* каже Јамбрешић ово (кајкавски): Илиријанска земља, држава или велико словенско царство или краљевство, које он себи већ (више) краљевствах, какти (као што су) Хорватско, Далматинско, Босанско, Ђогорско, Серблинско, садашње Словенско (Славонија) и т. д. садржава.“ Послије тога прича Јамбрешић у опширном латинском чланку оно, што зна из прошлости ове Илирије. Прије свега говори о раздиби старога римскога Илирика, а онда пре лази на поријекло Словена, које идентификује с Илирима, те поносно истиче, да је словенски или илирски језик најпространији на свијету, јер се од давнине говори све до данас у Хорватској, Далмацији, Албанији,³⁾ Трацији, Босни, Србији, Бугарској, Славонији, Истри, Крањској, Корушкој, доњој Штајерској, Моравској, Чешкој, у великому дијелу Угарске, Пољској, Литавској, Московској, Русији и другдје, шта више, код истих је Турака почашћен као двор-

¹⁾ О Ритеру уп. *Klaić, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652—1713)*, Zagreb 1914, 141—145.

²⁾ „Lexicon latinum, interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples, in usum potissimum studiosae iuventutis digestum ab Andrea Jambressich, societatis Jesu 1742.“ О Јамбрешићу уп. студију: *Dukat, Jambrešićev „Lexicon latinum“ (Rad Jugoslav. Akad. 162 (Загреб 1906.), 192—234).*

³⁾ Под Албанијом Јамбрешић је зацијело разумјевао Боку Которску.

ски језик. А под ријечју *Крапина* џаводи, међу осталим, „да је био столица илирскога цара и тако средиште читавога пространога Илирика. Из њега потекоше и славни краљевићи *Чех* и *Лех*, који су основали чешко и пољско краљевство. Неки спомињу још и трећега краљевића по имениу *Моска* (Меха других писаца), првога војводу московскога народа. Па заиста и послије толиких згода и незгода за многих минулих столећа, и данас још исте рушевине крапинске одишу неком светињом и величanstвом те нукaju и same стране дошљаке, da их преко своје воље поштивају.“

Списи ове двојице књижевника хrvatских постадоше прави расадници и популаризатори илирске идеје у етнографском смислу међу хrvatском интелигенцијом, а нарочито Јамбрешићев рјечник, јер не ваља сметнути с ума да је он служио као школско помагало хrvatској младежи још дубоко у прву половицу XIX. вијека. Тако смо dakле нашли пошtuни коншинуише илирскога имена као ознаке за све јужне Словене од XVI. вијека даље све до непосредно у дане Гајева иступа, док се под „илиричким“ или илирским језиком у првом реду разумијевао шtokавски говор Срба и Хrvата¹⁾. Али и за политичку страну његову било је већ предрадња. Спомињао сам, како је цар Наполеон образовао 1809. од западних словеначких, хrvatских и срpsких земаља Илирију и како је та креација изазвала озбиљну пажњу срpsкога вођа Карађорђа. Данас се међутим знаде да је француски цар то урадио по савјету Љубљанчанина, властелина у Крањској Рибници, грофа Ивана Кобенцла²⁾. А знамо и то, да је образовањем Наполеонове Илирије постало илирско име нашим грађанским слојевима политички симпатично, јер је Илирија дјеломично ожи-

¹⁾ То се јасно види из старијих наших лексикографа Микаље (1649), Дела Беле (1728), Стулија (1801—1810) и Волтића (1803).

²⁾ То је веома увјерљиво доказао *Priјашељ* у „Vedi“ I (Горица 1911), 125 и даље.

вторила пред очима наших дједова једну политичку словеначко-хrvатско-срpsку народну цјелину, а поврх тога подигла је народни језик на до онда непознати углед и поштовање. Шта више, Карловчанин Хrvat *Juraј Šporer* изријеком прича у својој аутобиографији, како му је још 1815. као младом медицинaru у Бечу, кад се носио мишљу, да издаје хrvатске новине по узору оновремених Давидовићевих „Срpsких Новина“, казао познати Вуков пријатељ, Словенац *Бартоломеј Кошићар*, ове ријечи: „Ми можемо само строгом и вјерном слогом напредовати; зато ће бити веома корисно, доспјете ли до издавања новина, да не мислите само на Хrvатску, него и на све јужнословенске народе, јер нити Далматинац, нити Словенац, нити Истранин, па баш ни Славонац, а камо ли ини Југословени (т. ј. Срби и Бугари), не ће пристати на искључиву народност хrvатску. Те народе треба сложити под једним именом, па кад су већ од времена Француза прозвани *Илирима*, пристанише за сада уз то име, ма да не одговара ни повјесници ни народном праву.“¹⁾ Како видимо, ни Гај ни његови млади другови нису требали тек да открију, измудре или да се домисле илирскому имену као ознаки за нашу народну слогу и наше народно јединство, јер га они најоше готова и позната, па тако их је запао тек тежак задатак, да га преудесе духу времена и да му даду модерну политичку садржину.

Но не само Хrvatima и Словенцима, него и Србима у Војводини бијаше име илирско добро познато, јер су бечки двор и врховни му уреди редовито Србе у тим странама називали од почетка XVIII. вијека даље *Илирима* те им као таковима и издавали дипломе.²⁾ С овога је гледишта особито

¹⁾ Гл. о том моју радњу: О *Šporerovim novinama* (Gradja Југослав. Акад VII, Загреб 1912, 57—58). Изгледа према томе, да је Копитар *шада* био другога мишљења о илиризму него ли је био двадесет година доцније.

²⁾ О имену илирском за Србе гл. *Грујић*, Апологија срpsкога народа у Хrvатској и Славонији. Нови Сад 1909., 36 и даље.

значајна за наше разматрање још и појава чуvenога српскога родољуба из Угарске, Саве Текелије Поповића († 1842.), који прича у својој познатој аутобиографији ово: „Године 1809. смислим, гдје су Французи били освојили Далмацију и Хорватску, да им дам пројект, да би начинили од оних провинција особљиво Краљевство, но понеже ту су Хорвати, Крањци, Далматинци и прочаја, то да нѣ би један или други народ себе увређена или подложена другоме мислио, да томе Краљевству мете се име *Илрија*. И тако ја представљеније напишем француским језиком и однесом француском елчији Шампањију (Champagny) онда у Бечу суштому... с тим прошенијем, да га пошље Наполеону“.¹⁾

Конечно треба напосе још и то нагласити, да су у то доба у нашем народу превладала локална по-крајинска имена, то јест Хрвати бијаху искључиво житељи уже географске Хрватске, Славонци Славоније,²⁾ па тако редом даље Далматинци,³⁾ Банијаци,⁴⁾ Срби, Крањци, Штајерци, Корошци и т. д. Ни националнога хрватства ни националнога словенства — као што га сусрећемо послије 1850. — тада још није било, а тако исто значило је у то доба и име Србин — изван граница Србије — у првом реду човјека православнога закона.⁵⁾ Стога је име илирско, као

¹⁾ Аутобиографија Саве Текелије (*Лешопис М. Срп. Књ.* 119 (1876), књ. 120 (1879), 23—24). Било би веома корисно дјело, кад би ткогод потражио у париским архивима овај спис Текелијин и објелоданио га.

²⁾ С овога су гледишта особито занимљиве двије граматике Славонаца Релковића (1767) и Ланосовића (1778) „славонскога језика“.

³⁾ Шибенчанин Фаустин Вранчић називље у свом рјечнику, штампаном у Луки у Италији 1595., наш народни језик „далматинским“.

⁴⁾ Више босанских писаца XVII. и XVIII. вијека називље језик „босанским“.

⁵⁾ Овде води се рачуна о томе, како је *највећа* чест народа мислила, а не тек поједини генији, као што бијаху Доситеј или Вук. Но иначе бијаше код ових православних наших људи српска свјест веома снажно и дубоко развијена, кад код католика мало њих — осим у Хрватској — зна да су национални Хрвати.

заједничка ознака за читав наш народ, без обзира на вјерозакон, ласно могло у хрватској интелигенцији најићи не само на разумијевање, него и на симпатије, док широке народне масе, код којих је живјело само локално покрајинско, па чак и обласно име, тада будући без политичких права и икаквог утицаја на политички живот земље, уопће нису ни долазиле у обзир.

Међутим на буђење хрватске народне свијести и почетке хрватске књижевности и љубави спрам материје ријечи, у великој је мјери утицао и рад оновремених њемачких писаца, сљедбеника такозване романтичке школе. Још 1792. објелоданио је *Herder* посљедњу (четврту) свеску свога дјела „*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*“, у којој се напосе забавио Словенима истакнувши, да они наставају најљепше и најпространије земљиште у Европи па јер су особито марљиви и радени, прорече им сјајну будућност „kad се једном пробуде ода сна“ и „ослободе ропских верига“ на читавој територији „од Јадранскога мора до Карпатскога горја и од Дона до Мулде.“¹⁾ Поред Хердера бијаху још од важнога утицаја пјесник *Арндш*, филозоф *Фихте*, филолог *Аделунг*, а нарочито ёстетик и критик *Фридрик Шлегел* са својим заносним ријечима о патриотизму и о најдрагоценјем благу свакога народа, о материјем језику.

Дашто, од исто толико дојма, а можда још и већега, бијаше и тадањи рад на пољу тек настале славистике, рад Дуриха, Добровскога, Копитара, а нарочито Шафарика и Колара. Чехе Дуриха (†1802.) и ученика му Добровскога потакла је на научни

¹⁾ О утицају романтика на словенски Препород гл. *Jargić*, Историја славјанскија филологији. Петроград 1910, 59 и даље; *Murko*, Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik. Graz 1897; *Fischel*, Der Panslawismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart 1919 (у главном веома корисно дјело). Први је упозорио на важност Словена гетиншки професор Шлецер који је кроз неколико година боравио у Русији, а онда издао Несторову кронику (1802); други дијога дјела посветио је митрополиту Ст. Стратимировићу.

рад тежња Јосипа II., да чешког језика нестане с лица земље. Копитар је њихов идејни ученик. Опат Добровски први је стао градити етнографички систем словенских народа према језичној сродности, у којем је систему Јужне Словене подијелио у ове скупине: 1. *Винди* (Словени Корушке, Крањске, Приморја, Штајерске, Прекмурја) и провинцијални *Хрваши* (т. ј. сви кајкавци); 2. *Срби, Боњацци, Славонци, Далматинци, Црногорци* и *Хрватска Крајина*, или једним именом *Илири* (т. ј. сви штокавци) и 3. *Бугари*. Ова раздиоба остале за словенску науку у главноме мјеродавна све до Миклошића (у другој половини XIX. вијека). Тек Јагићевим и Даничићевим радом у другој половини XIX. вијека стало се иначе посматрати српско-хрватску скупину. Према томе дакле бијаше код интелигенције у првој четврти XIX. вијека име хрватско ограничено искључиво на кајкавце, наиме на сјеверни дио жупаније загребачке до Купе, читаву вараждинску (с Међумурјем), западни дио крижевачке, дакле оно је било баш неу碌едно спрам расијенога имена илирскога, под којим су се тада разумјевали *штокавци*. Сувише још се илирству прибрајаху сви старији далматински и дубровачки писци. У овом правцу нарочито је пресудне важности рад Шафариков и Коларов, ове чувене двојице Словака.

У марту 1826. изшло је у Будиму Шафариково дјело „*Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*“. У њему се прије свега говори о поријеклу, домовини и прошлости древних Словена, а онда о вјери, обичајима, цивилизацији и језику њихову. Као наличје овој слици, Шафарик износи потом стање Словена почетком XIX. вијека, са статистичким подацима и набрајањем помагала за развитак словенске цивилизације, као што су то музеји, библиотеке, учена друштва, новине, штампарије и друго. У овој слици пролазе Хрвати веома рђаво; нити се у њих спомињу какве библиотеке, нити учена друштва, нити новине. Шафарик једино

зна за штампарију у Загребу. У трећем и четвртом одсјеку изнесена је историја српске и хрватске литературе, и то понајприје у *Geschichte der Sprache und Literatur der Slawoserben griechischen Ritus*, а онда то исто „*der katholischen Slawoserben (Dalmatier, Bosnier, Slavonier) und Kroaten*“.²⁾ Према томе видимо, да либерални протестант Шафарик није дијелио Хрвата од Срба по вјери, већ по дијалекшу и азбуци (Ћирилица односно латиници). Ова књига Шафарикова, прва у којој су приказани сви Словени у прошлости и садашњости, као цјелина бијаше од необичнога утицаја на све сувременике, а у првом реду на словенску омладину, којој ју је Шафарик и посветио.

Послије двије године (1828.) издао је Шафарик ново дјело, *Über die Abkunft der Slawen*, у којем је расправљао о прадавној историји свих Словена. Основна му је мисао била, да су Словени старосједиоци у Европи, што је значило, да су и древни *Илири* и *Трачани такођер Словени*. И ово дјело, иначе пуно погрешака навлац у етимологисању, остави дубок дојам на све словенске и несловенске кругове свога времена. Нарочито код Словена бијаше Шафариково име управо магична чара; он је први свесловенски научењак, у кога су сви уширали очи као најмјеродавнијега учитеља, шта више, дјела су његова стекла глас апологије пред омаловажавањем словенства од стране западних народа. Стога и није чудо, да су о важности Шафарикова рада већ и сувременици имали сасвим исправан суд. Тако је митрополит и доцнији српски патријарх Рајачић дне 21. децембра 1847. писао из Пожуна самом Шафарику ове важне ријечи:³⁾ „Никад није

²⁾ Овај је Шафариков израз *Slavoserben* доцније служио Старчевићу за његов поспрдни назив *Slavoserbi*.

³⁾ (*Jireček*), Materialien zur Geschichte der slavischen Philologie (Archiv f. slav. Phil. XVI. (1894), 626—627.) Рајачић је писао њемачки, дакле је горњи текст превод. У то су доба готово сви Словени између себе дописивали њемачки, паче

ми жеља праведнија била, да вам нека божанска моћ продужи драгоцјени живот бар за један вијек и да вам подаде нужна средства, да узмогнете до-вршити све оно, што сте започели за нашу мајку Славу...¹⁾ Далеко и од помисли да вам хоћу да ласкам, ипак чврсто стоји моје мишљење, да сте ви пробудили словенски дух, разбудили га и поновно оживили, и да је тај велики дух по вама ушао у садању тако бујно расцвалу генерацију. Све што раде и чине Гај, Колар, Штур, Јордан, Миклошић и тисућу других, они то раде и чине, јер су на-дахнути вашим своепштим словенским духом. Сви су они ваши ученици, ваши млађи, сви они само слиједе свјетлост оне лучи, што је ви упалисте, на-име луч велике идеје словенске књижевности, која се утрнула послије Ђирила и Метода, а коју ви опет прихватисте. Словенска општа историја издат ће вам и мора вам издати, красну свједоцбу, да сте ви били словенски лучоноша великога XIX. вијека. Ваша ће слика на фирмаменту словенскога пантеона свијетлiti попут сунца свим будућим покољењима, она ће их гријати, вазда потицати на енергију и слогу и очувати од убитачна дријемежа. Ви сте у мојим очима један од највећих и најплеменитијих Словена, који су икад живјели и које данас земља носи". *Мирко Боговић* опет изријеком прописује 1853. међу осталим отпор Хрвата спрам Мађара раду Шафарикову: „Тај отпор би... такођер обилно потакнут гласовитим дјелом П. Ј Шафарика *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur...* и још другим у оно вријеме изишавшима, истинабог њемачки, но ипак скроз и скроз у словенском духу писаним књижицама, које би се — једва изишавше-

и они истога рода; тако Словенац Станко Враз Словенцу пјеснику Прешерну и другима (уп. *Drechsler, Stanko Vraz. Zagreb 1909.*, 13 и даље). Наш је случај тим нападнији, будући да је Шафарик одлично знао српски.

¹⁾ Шафарик се наиме у једном ранијем писму потужио митрополиту, да је слаба здравља, а живот је људски пре-кратак, да човјек узмогне да доврши све оно што је замислио.

— одмах разграбиле и читале. Уз то се домородци по разним домовине наше градовима договараху о напретку душевном, којега је потребу сваки јур жив осјећао, што је све скупа много к тому допринијело, да се прокрчи онај пут, којим су одмах затим (т. ј. 1832. и даље) крепко ударили млади наши књижевници.¹⁾ Коначно је *Фран Курелац*, на глас о Шафарикову несрећи 1860., писао чешком научњаку Ханки из Карловца дне 29. јула исте године овако: „Шафарик, тај прави отац оне мисли с које толиким се милијуном срце надимље, који у свем штогод пише, цијело словинство објимља, који по стазах куд је трн и мрак путове шире, крчи и пробија, тај светац, то јагње, тај миленко никога не врећајући и слабије уморе подижући и хвалећи... Ми сви Хрвати *in corpore* достојни нисмо, да му само пету оближемо, пак се и над нами нашло псићев, који су на њега шћекнули,²⁾ на човјека без икакве жучи и којему ако је дужан вас учени свијет, све колико је словенство, а то најпаче ми Словињани јужни“.³⁾

Ако је Шафарик темељни камен свесловенске науке, а оно је *Јан Колар* (*Kollár*) пјесник и филозоф свесловенски. Својом „*Slavy dcera*“⁴⁾ створио је идеју културнога уједињења словенства, идеју словенске величине и снажнога поноса, чим је испуњавао душе многобројних потиштених Словена надом у ослобођење и спас. Тако се и зби, да су Словени — будући сами по себи слаби —узели поуздање у будућност црпти из снаге цјелине. Историја и археологија отварају им слику давне њихове независности и јединства. Тако је настао

¹⁾ *Боговић, Kratak pregled naše književnosti od g. 1835. do najnovijeg doba. ("Kolo" књ. IX и X, Загреб 1853).*

²⁾ Ту Курелац нишани на Старчевића и „праваше“.

³⁾ *Францев. Писма к Вечеславу Ганке из славјанских земаља. Варшава 1905, 566.*

⁴⁾ Прво издање изшло је 1821., друго 1824., а треће 1832. То је низ сонета; најважније је превео Стјепко Шпан-ић у књизи „*Jan Kollár*“ (Загреб 1893) Хрв. акад. друштва „Застава“.

развикани и лажно тумачени „панславизам“, који је у почетку био тек романтички идеализам, но временом попримио је политички значај.

Међутим, поред ових свесловенских умова још је од пресудне важности дјеловање Вука Стефановића-Караџића, који је издавањем „народних пјесама“ (1814—1815), мале граматике (1814) и Рјечника (1818) изазвао удивљење цијеле Европе за српско-хрватски језик и народне умотворине. Но колико је утицао на хрватску интелигенцију устанак Срба под Карађорђем, па образовање нове српске државе за кнеза Милоша Обреновића, не да се из сада нам приступачних извора утврдити, али држим да је био веома незнатаан. То се лако даје објаснити француским ратовима и Наполеоновом Илиријом, кад је интерес Хрвата био управљен на ону страну, док је у буђењу Срба и у њиховој беспримјерној борби за слободу — о којој је хрватска интелигенција и онако могла да буде због тадашњих тралавих новинских и цензуралних прилика тек веома слабо упућена — по свој прилици гледала тек једно унутарње питање турске царевине.¹⁾ Исто тако нису ни идеје талијанскога Препорода могле имати снажнијега утицаја на хрватску интелигенцију, паче више је него вјероватно, да је она — тада искрено вјерна и одана хабсбуршкој династији — у Талијанима гледала душмана.²⁾ Само један од свих оновремених политичких догађаја вршио је снажан утицај и на хрватску интелигенцију — баш као и на Чехе — а то је била улога Русије код Наполеонове пропasti. То нам изријеком потврђује већ поменути Јурај Шпорер, који се налазио од 1812. даље у Бечу као меди-

¹⁾ Томе на супрот српска је интелигенција, нарочито у Славонији и Војводини, пратила, паче и судјеловала најживље код ових крупних догађаја, сматрајући их као нешто своје.

²⁾ Утицај био је нешто јачи само на Приморју и у Далмацији. Гл. о том додуше тенденциозно, али ипак доста корисно омашно дјело *Tamaso. La Vénétie Julianne et la Dalmatie. I—III. Rome 1918—1919.*

цинар. Он каже, да је наставак бечкога конгреса (1814.) дао повода и широким масама бивше монархије, да су се упустиле у претресање дневних политичких питања. Тада се он стално састајао с неким младим Пољацима и „Илирима“ — то јест нашим француским поданицима, какав је и он био као Карловчанин — па су се у својим разговорима бавили питањем ослобођења домовине, како Хрватске (западне) тако и Пољске, и истицали, да је пораз Наполеонов у Русији пробудио свијест и понос свих Словена, који су тада у руској браћи гледали праве ослободитеље Европе испод францускога јарма. Исто тако прича и Гај. Он каже, да је у родитељску кућу његову долазио неки свећеник Побор, који бијаше велик русофил, па га питао, причајући о бојевима Руса с Французима: „С ким држиш?“, а он би — иначе још дјечарац — с поносом одговарао „Држим с Русом.“¹⁾ Но не само на Хрвате, него и на Словенце извршили су Руси јак дојам. Пролаз руске војске 1799. словеначким земљама уродио је великим симпатијама за Русе, јер је брзо опажена језична сродност, а навлаш је изазвало угодно узбуђење руска команда.²⁾

Ето, под утицајима свих ових идеја и догађаја, узе се лагано будити и хрватска народна свијест. Већ 1796. помишљао је Карловчанин Јосип Шипуш на јединствен књижевни језик, жалећи што га нема и што се није у нашем народу родио какав Шилер или Аделунг, који би нас научили чисто писати и говорити, па тако да се дешава, да је свакоме на вољу остављено да пише како хоће „док се и наш славни језик под своје књижевне регуле не сједини и не упути“.³⁾ Но много је значајнији

¹⁾ То је сам Гај причао Ђури Дежелићу *Deželić Velimir* (син Ђурин), Dr. Ljudevit Gaj. Загреб 1910, 11—12.

²⁾ Уп. о том Перволфов чланак у прашкој „Osveti“ 1878, 536.

³⁾ Ове мисли развија Шипуш у предговору иначе свим економске књиге *Temelj žitne tergovine polag narave i dogadjajev. Zagreb 1796.*

иступ загребачкога бискупа Максимилијана Врховца. Дне 26. јуна 1813. издао је циркулар на свој клер, у којем га позива, да се заузме за „илирски језик“, његову фразологију и народне пјесме. „Позивам вас, нукам и молим — каже бискуп — да особите хрватске и славонске ријечи, разноврсне пословице и народне пјесме, које сте већ сабрали или које ћете у будуће сабрати, што журније мени саопштите.“ А онда каже: „Илирски језик, премда се у толиким устима различно изговара, ипак имаде у ријечима и у говору своју чистоћу и красоту, у појединим стварима разноликост обиља и слаткоћу, па не глеђајући на разлику између појединих нарјечја и пријмесу ријечи туђица, он је плодан и чистим ријечима.“¹⁾ Мало затим издаде 1815. Загорац Антон Михановић спис „Reč domovini od hasnovitosti pisanya vu domorodnem jeziku“, у којем се обори на латински у корист хрватскога,²⁾ а двије године послије тога (1817.) затражи Карловчанин, познати нам медицинар Јурај Шпорер, син бившега карловачкога предсједника опћине за францускога владања, Јосипа Шпорера, од цара Фрање допуштење, да може у Бечу издавати „илирске“ новине с натписом „Oglasnik ilirski“, и то два пута недјељно, а у првом реду с белетристичком садржином. Премда је Шпорер тада био младић од двадесит и двије године и ћак на бечком универзитету, ипак је Метерних сам препоручио — на предлог Копитаров —

¹⁾ Врховчев много спомињани проглас написан је латинским језиком, а одитампан је у цијелиности заједно с преводом у Гајево „Danici ilirskoј“ за годину 1837., бр. 24., стр. 93—96. Доноси га и Боговићево „Kolo“ књ. IX. (1853.), 43—46. Бискуп Врховца спомиње у том прогласу неку „societatem, quae in illyricae linguae dialectis eruderandis et excollendis laborat“, али о том друштву не може се нигде ни трага наћи. Ја мислим, да овдје бискуп има пред очима рад Коиштаров и неких његових знањаца, које је он подбадао на рад, као што знамо за Шпорера.

²⁾ Од ове ријечке брошурице има један егземплар (једини за који знамо) у универзитетској библиотеци у Загребу (Sign. MR 1171.). О Михановићу гл. добру студију: Drehster, Anton Mihanović („Kolo“ Matice Hrv. VI., Zagreb 1910, 1—25).

да се Шпореру даде допуштење, надајући се од тога важној политичкој користи. Међутим Шпорерове новине никад не угледаше свијетла, јер позив на претплату не нађе у најода баш никакака одизва. Коју годину послије тога, 1826., издао је католички парох у Самарици (недалеко Беловара), Јосип Ђурковечки, књигу с натписом „Jezičnica (граматика) hrvatsko-slavinska“.¹⁾ У предговору расправља Ђурковечки о вриједности и о способности народнога језика, па о потреби заједничке ортографије и заједничкога књижевнога језика. Он каже изријеком, да је хрватски језик веома богат ријечима, тако богат, да му нема премца на свијету, јер — а то му је главна мисао — ако у једном дијалекту не можеш све изрећи, а ти се послужи другим дијалектом, где ћеш наћи оно, што ниси нашао у првом, јер сви дијалекти заједно „јесу чувари језика славинскога (словенскога) и почетнога (т. ј. словенскога) практесика.“²⁾

Овако је ето било стање народне свијести у хрватском народу у очи Препорода, кога започе Људевит Гај.

5.

Људевит Гај (* 1809.); његова младост, „Die Schlösser bei Krapina“ (1826.), боравак у Грацу (1827.—1829.) и Пешти (1829.—1831.). — Гај постаје вођом препородне хрватске младежи. — Иступ Др. Смодека — Почеки Гајевих „Новина“ и „Данице“. — Питање ортографије. — Иван Деркос (1832.). — „Дисертација“ грофа Јанка Драшковића (1832.) — Хрватски сабор у Загребу у новембру 1832.; говор грофа Срмаша и инструкција пожунским аблегатима. — Карактеристика дугога пожунскога сabora од 1832. до 1836. — Улога омладине на сабору. — Први сукоби Хрвата са Ма-

¹⁾ Већ приje тога издао је Ђурковечки Kroatische-slawische Sprachlehre Pest 1826.

²⁾ О претходничима Илиризма уп. Рожић, Tko su bili preteče hrvatskoga preporda. Загреб 1909.

ћарима. — Смрт Фрање I. и долазак Фердинанда V. (1835.—1848.). — Борба Хрвата с Мађарима због мађарскога језика. — Један тријезни мађарски глас. — Гај добива допуштање за издавање новина. — Припреме зо шај догађај. — Новине Гајеве од 1835. — Прелаз на Илиризам; важност овога догађаја од 1836. у нашој народној прошлости.

Породица Људевита Гаја није била хrvатскога поријекла.¹⁾ Отац његов Иван доселио се године 1783. из Пожуна у Крапину, у хrvатско Загорје, где је узео у закуп филијалну апотеку вараждинскога апотекара Јосипа Хартла; нешто доцније, у октобру 1786., откупи је потпуно, па тако постаде прави крапински грађанин. Из једнога сачуванога писма од 21. децембра 1783., што га је управио стриц „Johann Gay, Hauptmann“ из ердељскога Колашвара своме синовцу апотекару Ивану Гају у Крапину излази, као да су Гаји старином били њемачки државни вitezови (Reichsritter Gay von Gayer-stein), но да им је племство течајем времена про-

¹⁾ Главни извори за Гајеву биографију јесу његови списи, који се данас чувају у универзитетској библиотеци у Загребу. Од ове веома обилне грађе издао је Велимир Дежелић у „Gradji“ Југослав. Акад. књ. VI. (Pisma pisana Ljudevitom Gaju i neki njegovi sastavci (1828.—1850). Zagreb 1909.), тек један дио Гајеве преписке. Велика је штета, што редактор није додао хронолошки списак ових писама, која су поредана азбучним редом писаца. Исти је Дежелић написао и пригодну Гајеву биографију (Dr. Ljudevit Gaj. Zagreb 1910.), којој много тога фали до критичности, објективности и потпуности; ипак је као први покушај од извјесне користи. Сам је Гај зачео око 1851. писати своју аутобиографију, коју је публиковао његов син Велимир Гај (Knjižnica Gajeva. Ogleđ bibliografskih studija. Zagreb 1875., XVIII.—XXIX.), али она сеже само до 1830. Тада је Гај већ много изгубио од свога угледа у народу, па стога овај спис има карактер самообране и може се тек веома опрезно употребљавати. Неких корисних података о Гајевој фамилији доноси Ortner, Ljudevit Gaj 1809.—1909. Zagreb 1909., а тако је и пажње виједни пригодни „Ilustrovani Obzor“ од 4. јула 1909.

пало.²⁾ Било како му драго, свакако је изван сумње, да су Гаји поријеклом Нижемци и да је још и наш Људевит себе сматрао потомком племићкога рода, па се кроз неко вријеме у младости тако и потписивао. Доцније, очито кад је сазнао, да му племство никад није проглашено ни на хrvатском ни на угарском сабору, па стога да не вриједи, напустио је таково потписивање. Међутим чињеница да Гај није био племић, бјеше од пресудна утицаја на његово будуће јавно дјеловање, како ћемо још имати прилике да чујемо.³⁾

Апотекар Иван Гај ожени се 6. октобра 1789. Јулијаном Шмит и роди с њоме петоро кћери и два сина; најмлађе и посљедње дијете бијаше „Ludwig“ — наш Људевит. Иначе бијаше крапински апотекар на гласу као племенит човјек, а нарочито као добротвор сиротиње. Но много је важнија по значај нашега Људевита мати му Јулијана, доцније звана Љубосава (или Слава). Опћенито је приказују као умну и красну жену, подобну да самом појавом својом очара оне, с којима би се састала. Бјеше искрене побожности и љубави спрам ближњега, а у првом реду спрам слабијега, а посебно ју је ресио лијепо развијен смисао за књигу. Разумије се, у то је доба у Хrvатској било не само племићко, него и грађанско васпитање у главном њемачко, шта више, не може се тајити, да је и родна кућа будућега вође Илира у главном одисала њемачким духом.³⁾ Уза све то ипак је Гајева мати имала сми-

¹⁾ Bojničić, Der Adel von Kroatien und Slawonien (Nürnberg 1899) под Гај (pag. 49) доноси грб породице Гај и каже, да је племићку диплому подијелио цар Карло VI. 2. маја 1733. у Лаксенбургу ц. кр дворском савјетнику Алојзију Гају; надаље домеће исти Бојничић, да се оригинал ове дипломе налази у посједу Гајева сина Светијлава († 1916), па отале закључује, да је Људевит Гај потомак тога Алојзија Гаја, што се ничим не да доказати. Свакако Људевит Гај није био племић.

²⁾ Гај наиме као неплемић није имао приступа ни у хrv. сабору ни у жупанијским скupštinama.

³⁾ Сва су писма што их је писала мати свом сину Људевиту писана њемачким језиком.

сла и за народну хрватску књигу. Често би знала сина мезимца упозоравати на сељачку биједу и гоготињу не само тијела него и духа, а томе би једино могле помоћи књиге писане на народном језику. Још и у доцније доба, крепка се и изразита појава Гајеве матере снажно дојимала и његових младих другога, илирских књижевника.

Од таквих се родитеља родио Људевит Гај 8. јула 1809. у Крапини, у метрополи хрватскога Загорја, чувена и разглашена са своје природне красоте и бројних историјских споменика, а нарочито некој славних градова. Већ је толико пута наглашено, а и сам је Гај у својој аутобиографији изријеком признао, каки су додуше романтички, али ипак одлучни дојам вршиле на душевни му развој развалине древнога крапинскога града и позната бајка о браћи Чеху, Леху и Меху. Ту је причу први пут чуо од кућнога слуге Матеуша, а онда још чешће од других људи из народа. Како Гај бјеше младић пун бујне фантазије, сасвим је природно, да му је та прича заокупила сву душу нагонећи га на то, да тражи и испитује, не би ли сазнао још и више о оном, што је онако накратко чуо из устију народних. *Из ове шељње разви се у души младића Гаја љубав спрам књиге и великога словенскога рода.* На овом путу душевнога развоја остале Гај и онда, кад је ушао у гимназију. Четири је разреда довршио у Вараждину (од јесени 1820. до љета 1824.), а пети је разред (од јесени 1824. до љета 1825.) учио у Загребу, где је Гај одлично научио латински, а још се и иначе истицаша вазда као један од најбољих ћака. Склоност своју за латински језик тумачи он сам баш тиме, што се надао, да ће у латинским књигама наћи не само потврђено оно што је о прошлости Крапине и Загорја причао народ, него још и много више. И одиста, Гај се доскора намјери на оно што је толико тражио. Полазећи библиотеку крапинскога фрањевачкога манастира, намјери се једнога дана на латински рукопис који је садржавао кратку историју Кра-

пине. По овом рукопису састави потом на њемачком језику ситну књижицу с написом „*Die Schlösser bei Krapina*“ коју је прешавши на јесен 1825. из загребачке у карловачку гимназију, као шестошколац, дозволом тамошњега професора у цензора фрањевца Аурелија Хермана, и штампао о свом трошку (1826.). Оригинално Гајево у тој књижици јесу неки веома лијепи географски описи, написани с много полета, док је сваколика историјска грађа што се односи на Крапину просто дословно преведена из тога рукописа. Иначе показује ова лијепом и коректном нијемштином написана књижица прилично познавање пјесничке литературе (тако међу осталим Осиана и Шилера). Још и у доцније доба Гај је с поносом истицашо овај свој књижевни првијенац. „Радујем се — рече — што сам без икакве уpute и у знатној оној какого ћ маљеној и незнатној књижици утврдио доказ, да сам знао разлучити гране нашега народа, којему сам знао и за славјанско и за словеноко име. Радујем се, што сам познавао мајку Илирију и донде духом раскрилио основе идућега (будућега) дјеловања преко леђа драгоснога Загорја мoga и преко домовине Хрватске, докле се пружа грана, која с малим разликама говори један језик големога коријена слављанскога те у непрекинуту друштву и сусједству пребива међу Дунавом и Јадранским морем.“ Но ја држим, да је Гај тим ријечима хтио више да каже него ли је у истим било. Нема сумње, да је већ као шеснаестогодишњи младић издавајући ону ситну њемачку књижицу знао за Словене и Илирију, онако исто као и анонимни аутор онога крапинскога рукописа, који је преписао, али да је он већ тада имао тако бистрих појмова о словенству као доцније сигурно не одговара истини. „*Die Schlösser bei Krapina*“ доказују, да је у младића Гаја био снажно развијен локални патријотизам и јак интерес за прошлост свога роднога мјesta — и ништа више.

Гледајући зацијело поносно на свој први штампом

објелодањени душени продукт, млади Гај стаде осјетити неку необуздану тежњу, да постане књижевник, а у првом реду пјесник. То нам доказују његове сачуване њемачке пјесме из тога времена, као и штампана романтичка приповијетка „Kowotschka der Räuberhauptmann.“ Не вјерујем да је Гај хтио да буде њемачки пјесник; он је очito прије свега ишао за тим, да му душевни продукти изиђу штампани у свијет, што је тада свакако могао лакше постићи пишући њемачки. Да је тако, види се најбоље по томе, што је истодобно писао и хрватске пјесмице у тадањи њемачки загребачки часопис „Lunna“. Шта више, кад му редакција не хтједе журно да пјесмице штампа, дајући предност њемачкима, запријети јој писмом, да ће „ако се на народном језику послане ствари не буду уврштавале, он сам за коју годину покренуши народни лист, па ма на којем му драго дијалекту.“

Послије довршених гимназијских наука у Карловцу, где је имао први пут прилике да чује из народних уста *штокавшину Срба и Хрвата граничара*, и први пут добио у руке *Каштића*, пошао је на универзитет у Беч. Већ је у то рано доба — било му је 17 година — био сам са собом на чисту; за њи бијаше јасно, како каже, „да народу ништа онако не треба како повјесница“, у чим га је поглавито храбрила поред савјета матере *удовице¹⁾*) најпопуларнија наша књига — „пјесмарица“ старца Милована. Чим стиже у Беч да учи филозофију, узе се одмах бавити историјом сабирајући марљиво грађу у некадањој царској дворској библиотеци, а онда и напише хронолошку повијест хрватску, то јест кронику. Међутим потјера га већ почетком 1827. болест у Грац, што је било по даљи развитак његов од пресудне важности. Он сам каже овако: „Мисли се и жеље, које су сведјер водиле мене, баш кано звијезде предводнице, овдје више појавише

¹⁾ Гајев отац Иван умр'о је 21. априла 1826. у 73. години живота.

тнога игдаје, потакавши ме на неуморно изображење ума и ћуди, па и на помњиво дјеловање у погледу народнога језика и повијести.“ Док се у Бечу није баш ни с ким дружио, у Грацу упозна поред Димитрија Деметера, Франа Курелца и још неких будућих сурадника својих и неке Србе, а међу њима и Глињанина Моју Балтића. „Он се — каже о њему Гај — кано жив изглед свих крепости у млађана домородца, особито одликова. Благи овај и смјерни родољубац има много заслуга по развитак знања и значаја свих оних, који су га окруживали. Он мени први откри нутарњу вриједност чистога нашега народнога језика, који је једини достојан отјенога имена илирскога. Трудом се његовим ја кано рођени Загорац научих познавати азбуку (ћирилицу) и ваљаним изговором изговарати чист језик. С њим првом чишћах народне пјесме српске по Вуку на свијет издане и докучих и осјетих не-процјенивост њихову“. Средиште тадањега југословенскога ћакнога живота у Грацу бијаше друштво звано „Илирски клуб“, а знали би га онако од шале између себе називати и „Народна влада“ и „Српска влада.“¹⁾ Душа те мале и веома активне дружине бијаше поменути Балтић, гдје долазили су у клуб још и Божидар Петрановић (доцније предсједник „Матице Далматинске“), па Гај, Деметер и будући словеначки бискуп Сломшек. То је друштво било нека врста „Burschenschaft“-а, где се на редовним сједницама пјевало и забављало, и где су читани књижевни радови чланова, а нарочито народне пјесме. Ето, у овоме друштву Срба, Хрвата и Словенаца затијтраше у младим душама прве сање о нашем народном Препороду, а сам Гај добио је тек у њему не само прво своје свјесно национално образовање,

¹⁾ О том клубу уп. Ђорђе Подовић, Мојо Балтић. Прилог историји илирства („Братство“) друштва св. Сава књига V, Београд 1892, 126—136), али држим већи дио Поповићевих тврђња претјеранима и нетачним, јер сидом хоће, да је идеја „илирска“ никла у Балтићевој глави. Гд. много објективнију слику у дјелу: Скерлић, Омладина и њена књижевност (1848—1871). Београд 1906. 4.

већ и замеци његових доцнијих илирских идеја имаду се без сумње да траже у том веселом ћачком друштву. Помињући свој однос с Балтићем и Деметером, Гај нагласује изријеком овако: „Пријатељство које ме је везало с милим мојим земљаком и саучеником Димитријом Деметером, веома утјешише на будућност књижевнога нашег развитка. Балтић и Деметер бијаху од нашинаца први, који су самном баш кано кроза сан гледали у будућности бајну слику препорођене нам народности. Готово ништа веће није досада учињено у послу народнога Препорода, о чем се ми не бисмо већ тада били договарали.“

У Грацу настави Гај започети рад око хрватске прошлости у библиотеци познатога Јоанеја (Joanneum). „И моја се радост заиста наврши — каже он — кад ми пође за руком, да склопим и докончам временоредну повјесницу (кронику) Краљевине Хрватске те је сасвим преправим да се тиском на свијет издаде“. Тада је Гај довршио двогодиште филозофско,¹⁾ стајао на прагу да постане редовити универзитетски слушач (у новембру 1828.). Одабрао је и торију, а професор бијаше му поред неких других још и познати историк Штајерске Алберт Мухар. Сазнавши да Гај кани да даде у штампу своју кронику, позове га преда се и простодушно му рече, нека је баци у ватру, јер да и онако ништа не вриједи. „Па где вам је књижевни језик на којем бисте могли успјешно објелоданити вашу књигу? Избијте си оваке незреле мисли из главе и гледајте, да себе и друге приправите да узмогнете ударити темеље народној књизи које немате“. Оверијечи Мухарове толико се коснуше Гаја, да се оканио мисли о штампању својих биљежака, али само скупљање грађе ипак није напустио. Штавише, сазнавши да је Сеченијева (или музејална) библиотека у Пешти особито богата рукописима и књигама за хрватску прошлост, ријеши се, да ће на јесен 1827. прећи на пештански универзитет.

¹⁾ То јест као данас VII. и VIII. гимназијски разред.

Боравак његов у средишту мађарскога народа жоначно изгради и припари Гаја препородитеља. Још у Грацу помишљао је, како би и Хрватска могла да стече онакав завод какав је Јоанеум, но кад је упознао Сеченијеву библиотеку и мађарски народни музеј, онда му се тек пред очима прикаже узор, „како ваља скupити и уредити народну библиотеку. И онда први пут стално наумих, да потпуно довршим скупљање мојих књига и рукописа, не жалећи труда и не штедећи трошка, с помњом обузимајући сву колику Илирију у сваком, а најпаче у повијесном погледу, на колико се даде“.¹⁾

У Пешти упозна се Гај с пјесником „Slavy dcera“, Јаном Коларом, а по њему и са Павлом Шафариком, тада професором на српској гимназији у Новом Саду. И ако се Гај већ и прије тога познанства одушевљавао за славенство, одсада постаде правим свећеником идеје словенске узајамности, с конкретном формом књижевно-културнога зближења и вјерске толеранције. На ове две особине изграђена је читава зграда будућега му рада. Гај сам није о свом дружењу с Коларом дао доста јасне слике, шта више рекао бих, да ју је наумице оставио нејасном. Но зато нас о томе тачније извјешћују сам Колар, па Гајеви другови Курелац и Богослав Шулек. Године 1841. наиме походио је Колар на свом путу у Италију Загреб и потом описао свој боравак у илирској метрополи. Том приликом изражава се о Гају овако: „Гај је она осовина, око које се окреће душевни и народни живот не само Загреба, него и читаве Хрватске. Има томе отприлике дванаест година отkad се не видесмо и што смо у Пешти заједно излазили у шетње, читали читанку да научи чешки, разговарали о правопису, о новинама и иним народним пословима, те градили свакакве основе за будућност; од окретна и науке жељна тер наде пуне младића, постаде Гај већ

¹⁾ Гај је и фактички скупио огромну библиотеку и најређих наших књига и рукописа. Данас се чува ово благо у универзитетској библиотеци у Загребу.

озбиљан, угледан и много заслужан муж, који извршује све одлуке младости¹⁾. Гајев друг од младости, Фран Курелац, изрече над његовим отвореним гробом (22. априла 1872.) ово: „За тога боравка у Пешти Гај се упознао с покојним Коларом и кад се одонуд вратио, сва је друштва, све састанке, младих људи окадио ученошћу тога Словака, тога скромнога луторскога духовника, те угрзијане словинске душе, а најпаче чудесима дивне му и прочувене пјесни „Slávy dcera“. Нама је било као да нам је ко уста медом омазао и боље ћмо к томе придисали, него к лиљану и чемину. То је била прва китица из големога врта славинства“. А давши друг и помагач Гајев, који га је до у дно душе познавао, Богослав Шулек, родом Словак, написао је пригодом Гајеве смрти ово: „Борављење његово у главном граду угарском бит ће да је отесало смјер његову животу и приволило га, те је одлучио ускрисити свој мало не мртви народ хrvatski. У Пешти је онда живио и дјеловао Иван Колар, славни пјесник и почетник словенске узајамности. Гај га је посјетио и тако се међу њима заметне пријатељство, које нашој домовини уроди обилатим родом. Нови учени пријатељ распири тињајућу ватру родољубља у племенитој души даровита младића; у свагдањих разговорих засуну се и рашире свакојаке основе, како би се хrvatski народ најуспјешније пробудио иза сна; ту се изграде плаџови о издавању политичких новина, о промјени правописа, о увођењу једнога књижевнога језика. Одушевљен оваквим идејама крене Гај на пут у Загреб, да посвети свому народу своје знање и своје сile, не би ли се пренуо из мртвila к новом животу²⁾.“

Већ одавна истицало се у Хрватској питање ортографије, као особито потребно што битнијега и дефинитивнога рјешења. На прољеће 1829. боравио

¹⁾ Уп. Зборник Jan Kollár. Беч 1893, 253.

²⁾ Šulek, Ljudevit Gaj, „Ohzor“ 1872, 21. арг. бр. 92.

је у Хрватској пољски слависта Андрија Кухарски. Дошаоши у Крапину саставде се онђе с Гајем па с њиме расправи међу осталим и то питање. „Има наде — писао је Кухарски послије тога састанка — да ће и Хрвати попримити правилну ортографију, која ће их зближити с осталим Словенима“. И одиста, године 1830. Гај је написао и издао у Будиму о свом трошку, а по напутку Коларову¹⁾ броширицу *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, у којој поред реформе ортографске на основу оновремене чешке ортографије (с којом се још у Грацу упознао) истаче још и темељне мисли о књижевној заједници с осталим Словенима, а у првом реду о заједници Хрвата и Словенаца. Ваља истакнути, да је ова броширица пројекта тако снажним словенским духом, као дотада ниједна издана у Хрватској за последњих педесет и више година. Његов друг, Фран Курелац, оцијенио јој је вриједност сасвим исправно овако: „Док је Гај боравио и учио у Пешти, изнесе књижицу на свијет, која ситна и малена, од веће нам постаде користи, него да је Бог зна које теготне учености била пуна, књижицу о правопису. Јер из ње извило се оно пресретно правописно јединство у латинске половине (католичке) тер у исте сусједне браће словенске, које и сада нас држи на моралном и књижевном купу“.

Већ је и досада хrvatska омладина по Бечу, Загребу и Грацу знала за Гаја и његов родољубиви рад; он се већ и досада истицао у првим њезиним редовима, али одсада даље, наиме од 1830., послије издања књижице о ортографији, *Gaj postudge њезин признати вођа*, којему се сви придружише и повјерише, кад је требало прећи од ријечи на дјела, од основе на градњу и од снатрења на муке. Ваља признати, да се Гај дао на трновити пут народнога

¹⁾ За то има више потврда; истакнути ћу само казивање Анте Мајуранића, које је забиљежио *B. Jarušić*, а недавно публиковао *Шурмин, Bilješke o A. Mažuraniću („Obzor“ od 17. novembra 1921.)*

Препорода свом душом и свим срцем. Пун љубави за велику идеју словенску, окрепљен темељним увјерењем о међусобној заједници и јединству Срба, Хrvата и Словенаца, охрабрен на тешку борбу против свих душмана ових тежња, он се као младац жељан бојне славе повратио из Пеште кући у Хrvатску (љети 1831.). Премда је само у чедној мјери владао нашим народним језиком и доста слабо познавао хrvatsко јавно право, и премда се није истицао ни већим иметком пред другима, Гај је ипак био као створен за вођу, јер је имао дарова, каких — по ријечима његова друга Антуна Мајуранића — има тек један између милијун људи. „Неизрецива жеља за славом и величином ужигала га је начином необичним. Његов мистичко-поетички, паче фантастички начин говора, био је продахнут оном за нас нетајном мисли, да је он као изабраник божији. Видио сам по сто пута — прича Анте Мајуранић даље — да су долазили људи до њега малодушни, људи његови противници. Ја сам радио у предњој соби, а они би излазили од њега обасјана лица, очарани и одушевљени његови присташе. Он је више пута преда мном говорио оваким депутацијама, којих је сваки дан по десетак било, пак је много пута да распири или да уздржи распирену ватру раскривао наде у нашу народну ствар, у које није ни сам вјеровао, али је добро било за нашу народну ствар, да свијет не изгуби вјеру у Гаја и у нашу добру народну ствар. Ја сам се томе чудио, али он ми рече: „Не чудите се, ја морам тако говорити“. Гај није писао, и оно мало што је писао, није знаменито. Што је написао у „Новинама“ и у „Даници“, то смо ми урадили. Али што је вани по земљи, што је даље у Славонији, Босни, Далмацији, да се и ондје распирила света народна ватра, то је највише његово дјело.“

Одиста, Гај је био у првом реду недостижив *агитатор и демагог*, са свим добрым и рјавим странама такова неблагодарнога занимања, које га је у први крај високо уздигло, а онда стровалило

у бездан народнога неповјерења, кад се опазило, да не иде вазда оним путем, који је сматрао једино исправним.

Први иступ Препорода жељне хrvatsке омладине бјеше предавање о хrvatsком (то јест кајкавском) језику на правословној академији загребачкој.¹⁾

Под крај 1831. врати се из Пеште у Загреб Матија Смодек, доктор филозофије пештанска универзитета (од 14. јула 1831.). И он се загријао за словенство и своје хrvatство у друштву с Јаном Коларом, који га узе наговарати, да нешто уради за свој народ. У споразуму с осталим младићима замоли Смодек професорски збор, да му допусти, да смије приватно и бесплатно поучавати хrvatsки језик (заправо кајкавски дијалект) у једној од соба академичке зграде. Неки му професори, које је зато молио, онако на своју руку допусте, па тако би предавање оглашено на школској црној плочи. Како је у то доба било у Загрёбу доста ћака родом Мађара (док су Хrvati опет полазили у Угарску), узеше се ови бунити казујући, да се такова шта може једино на пожунском сабору одлучити. Хrvatsки се ћаци сада у први мах забрину, да од већ оглашених предавања не ће бити ништа, па под тим тјескобним дојмом написа ћак Фран Курелац на неколико цедуљица разне ругалице на Мађаре, те их онда око поноћи баци у прозор академије. Сјутрадан нађоше их, а правник Иван Деркос јавно их прочита сакупљеној младежи. На једној цедуљици било је написано њемачким језиком: „Сваки се човјек родио слободан и сваки народ има право,

¹⁾ Прије осnutка универзитета била је у Загребу од 1676. даље висока школа, која се звала „Правословна академија“, а састојећи се испрва од три факултета: теолошкога, правнога и филозофскога, уз придржење главне гимназије. Кад је цар Јосип II. од ње откинуо теолошки факултет, преостала су само два факултета све до год. 1850., кад би и филозофски факултет укинут а основани седми и осми разред реорганизоване гимназије. Уп. о тој високој школи *Klaic*, Kr. Akademija znanosti u Zagrebu (1776.) „Kolo“ књ. VII. (1912.), 1—33.

kad osjeti, da ga drugi na nеправичан начин tлачи, da сe ослобodi. Сјеверна Америка оправстила сe Енглеске, Јужна Америка Шпаније; нити нас нијe никака неумољива судбина приковала за увијек уз Угарску, па дођe ли до тога, онда дољe с Maђарима!" Кад је Деркос ове ријечи прочитao, наста бијесна вика, а час затим тучњава између ђака Хrvата и Maђара, коју једва некако утишаše придошли професори. Међутим разбješeњe ћаштво настави сукобима тамо амо и по горњоградским улицама загребачким, а цедуљице оне узеše себи преписивати уз разне примједбе, као примјерице „то је наше еванђеље“. Ово је први творни сукоб између Хrvата и Maђара. Све досада био је хрватско-мађарски спор у битности својој ипак већма теоретске нарави, но одсада уна пријед поприма он све то јаснији изражaj мржњe и међусобне неподношљивости. Послиje тога сукоба професори сe академички скupише у сједницу, да расправе питањe о предавању Смодекову. На сједницу дошао је и сам врховни школски инспектор, каноник гроf Јосип Сermаж, вриједан родољуб хрватски, док професори Mađari и њихови хрватски неки пријатељи изосташе. Сједница ова закључи, да др. Смодек може у академичкој згради обучавати хрватски.

Ово је прва народна побједа хрватска, која ули поуздања и одлучне воље младежи хрватској, да започне с идејом хрватскога народнога Препорода под водством одушевљенога Људевита Гаја. Он сe у то доба стално настанио у Загребу и стао окупљати око себе све боље таленте, а онда узе настојati, како би добио допуштење, да смије издавати политичке и белетристичке новине, у чем је пуним правом гледао најтврђи бедем против пресизања Mađara у хрватска права, најснажније средство за буђење народне свијести и најуспјешније оруђе против отуђивања домаћих синова. Но још је једна битна ствар од важности; то је било питањe нове ортографије, у којој су млади Хrvati гледали најачу гаранцију за процват књижевности. Да поби-

једи било је потребно, да сe нови Гајев правопис одмах и практично узме употребљавати, а за то су свакако биле новине најзгодније средство. Међутим за издавање новина требало је у то доба затражити допуштење у Будиму код намјесничкога вијећа, то јест код палатина, или у Бечу код угарске дворске канцеларије, односно код врховнога полицајнога шефа грофа Седлницкога, јер бан или његов редовити замјеник, бискуп загребачки, није код тога имао баш никакве или тек врло малу ријеч. Стога сe и јесте ствар отегла. Још крајем марта 1832. предаде Гај жупанијској области загребачкој молбу, да га препоручи. Жупанијска област на то одиста пошље 31. марта Гајеву молбу на угар. намјесничко вијеће с најтоплијом препоруком, „јер треба што боље његовати домаћи језик, будући да је народна култура тијесно везана с народним језиком. Стога ондje где не напредује народни језик, не може ни култура напредовати. Будући пак да сви културни народи своју културу захваљују свome народном језику, ујверени смо, да је и нама потребно његовати наш народни језик на сваки могући начин“¹⁾.

Не може бити сумње, да сe око Гаја већ окупила лијепа чета младих талентираних људи у доба, кад је он састављао молбу, да смије издавати лист с натписом: „Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska.“ Сви су ови младићи тада већ имали пред очима утврђен програм будућега свoga рада. Па тако и виђамо, где мало потом, у мају 1832., издаје поменути Иван Деркос латински спис, којим покуша разбудити у Хrvata љубав и интерес за хрватску домовину, као нешто различно од Угарске (Хунгарије), а уз то је предложио, „да сe свa нарјечја у Хrvatској, Славонији и Далмацији сложе

¹⁾ О почецима Гајевих новина уп. Šurmin. Početak Gaјevih novina. (Rad Jugoslav. akad. knj. 162 (Zagreb 1905) на основу грађe из Гајеве оставштине; и Murko, Početak Gaјevih „Novin“ in „Danice“. (Spomen cvijeće Mat. Hrv. biskupu Strosmajeru. Zagreb 1900, 567–581) на основу грађe из бечкога полицајнога архива.

у један језик, не народни, већ књижевни, којим би се писала књижевност, периодични списи и на којем би се гајило пјесништво. Паче Деркос изријеком истиче, да ће „Хрвати с таким језиком себи привући Србе, и то не само оне у Угарској (Војводини), него и оне онкрај Саве (у Србији), јер њихов језик не ће се разликовати од овога скупнога језика трију краљевина (т. ј. Хрватске, Славоније и Далмације).“

У оваком расположењу дочека Хрватска сазив пожунскога сабора, што га је расписао краљ Фрањо 24. октобра за 16. децембра 1832. Сада се најприје морао састати хрватски сабор, да изабере своје посланике. Уочи тога догађаја изиђе у Карловцу спис под насловом „Дисертација илити разговор држан по једном старом домородцу краљевина ових“.¹⁾ Тада „стари домородац“ бјеше Јанко гроф Драшковић. Његова „Дисертација“ поред тога, што је прва хрватска, и то штокавским дијалектом написана политичка брошира, управо је од епохалне важности и у историји хрватскога политичкога живота. У њој су први пут изнесене на модерној националној основи политичке идеје, које потом остадоше хрватским народним идеалом заправо све до октобра 1918. Западним идејама високо образовани овај муж, пун полета и заноса, у својој шездесет и другој години, дакле већ пред сиједу старост, довикну народу хрватскому, да његови саборски посланици треба да траже, да се у једну политичку целину, у Велику Илирију, скупе ове земље: Хрватска, Славонија, Далмација, Војна Крајина, Ријека и Босна, а онда да им се милошћу владаочевом још пријдруже словеначки крајеви Крањске, Штајерске и

¹⁾ *Disertacija ihti razgovor držan po jednom starom domorodcu kraljevina ovih.* Уз хрватски оригинал изашао је нешто доцније и њемачки превод, који често добро долази, јер нам објашњава нека веома нејасно написана мјеста: *Erinnerungen an die zum ungarischen Reichstag bestimmten Deputirten der Königreiche Kroatien und Slavonien. Ein Beitrag zur Würdigung des politischen Lebens im ungarischen Staatenvereine, von einem Alt-Kroaten. Aus dem Illyrischen übersetzt, Leipzig 1834.*

Корушке. У тој јединственој државној организацији има да буде службени језик једино „илирички“ (т. ј. штокавски говор), а врховну власт треба да врши у име краљевој бан, чија се власт има да обнови, како је некоћ била „од Драве до мора“, и који има да буде по народној вољи и повјерењу.

И одиста глас грофа Драшковоћа нађе потпуна одзива у хрватском сабору, кад се овај састао у Загребу у недељу 11. новембра. Одмах у почетку бан Влашић одабре за поткупетана краљевине генерала Јурја Рукавину од Видовграда, који се народним језиком захвали сабору, што је изазвало бурно одобравање. То је од вијекова први хрватски говор изречен на сабору хрватском. Потом прешло се на остале послове. Знало се, да ће се на пожунском сабору понајприје расправити питање о протестантима, јер није довршено у прошлом сабору од године 1830. Као главни говорник јавио се члан банске столе гроф Карло Сermаж¹⁾ те 15. новембра рече у сабору: „Ово питање укључује у себи друго: то јест, да ли ће се ова краљевства одрећи својега особитога политичкога положаја, или јасније рећено, хоће ли ова краљевства бити подложна или пак савезна и здружена с краљевином Угарском. Мени се чини, кад год се између нас и савезника наших Мађара радило о питањима јавнога права, да смо вазда имали неких обзира, онаких, какове имаде слабији спрам јачега, и ако не од страха, а оно поради неке обзирности. Али баш ови обзири углед наш умањише код наше браће и пријатеља, а противницима нашим улише све то више смјелости, да навале на наша привилегија, и да наша муниципална права обновљеним јачим навалама поткопавају. Па тако се згоди, да заиста једва да има које од наших муниципалних права, на које узвеши га у расправу нису на сабору краљевине Угарске навалили“. Иза тога истакну гроф Сermаж, како Мађари настоје, да банску част запоставе и поруше,

¹⁾ Грофови Сermаж доселише се у Хрватску из Француске из Бесансона (Besançon) почетком XVIII. вијека.

како се краљевству хрватскому нарива непознати и још недовољно култивирани језик мађарски, који ни сами Мађари ваљано не познају, а онда заврши: „И доиста, ако не ћемо, да сами себе заварамо, морамо признати, да сва накана Мађара иде затим, да све наше прадједовске обичаје и законито стечена права и привилегије, што смо их настојали кроз вијекове утврдити и сачувати, својом нама душманском премоћи на сабору докину, краљевство наше, много старије неголи је Угарска, развале, и да му оставе само празно име, да становници ове земље што јаче осјете пропаст својих права, да осјете срамоту и своју потиштеност“.

Под дојмом овога говора израђена би и инструкција за посланике хрватске, који иду на пожунски сабор. Изабрани пак бјеху гроф Јанко Драшковић за горњу, а Херман Бужан и Антун Кукуљевић за доњу кућу.

У питању протестантском имали су хрватски посланици остати код дојакоњега становишта, то јест да протестантима нема мјesta на територију хрватском. Надаље понавља инструкција дословно онај чланак хрватскога сабора од 7. јуна 1791, у којем Хрвати предају у руке угарскога намјесничкога вијећа врховну управу свога краљевства само дотле, док Хрватска не буде пространија, да узмогне сама своју самосталну владу подржавати. У смислу овога закључка тражи сада инструкција од посланика, да пораде код краља, да се банска власт опет подигне у старији углед и моћ, и то сједињењем Војне Крајине, Ријеке и Далмације. У језичном питању инструкција налаже посланицима, нека чувају право латинскога језика и нека се не даду мучити увођењем непозната језика, који се може једино и искључиво увести у границама Угарске као службени. Инструкција свршава: „Ако би посланици увидјели, да им се узалуд напрезати, онда нека из угарскога сабора иступе, па ће се краљевина Хрватска сама побринути за своја права“, обративши се изравно на краља. По том се сабор разиђе.

Оваки течај саборске расправе показује, да се мишљење племства хрватскога послије године 1830. знатно промијенило. Страха уједаред нестаде, а замијени га народна свијест ојачана не само књижевним иступом млађе генерације, већ судјеловањем хрватскога високога племства. Свакако се већ тада знатац дио Хрвата налазио у табору оних, који су мислили, да је било већ доста попуштања Мађарима. Ово нам красно црта Драгутин Раковац у писму на Шафарика од 11. марта 1833. „У посљедње дводије године пробудише омањи душевни производи Хрвата дубоко заспали патриотизам, па су тако рећи Хрватску и Славонију електризовали — краљевине, које се већ хтједоше дотле снизити и заборавити, да своју народност продаду бахатим Мађарима, који хоће да 'све помаћаре, те још неким невјерним Словацима, а све то за кору хљеба или за какову сластицу, за којом им stomak жуди, те им је милије у туђини здјеле лизати, неголи у благословеној домовини у миру свој ручак уживавати; — електризовали, па тако се подигоше Јанко Драшковић, Сермајк и други, који су у својим сјитнијим списима доказали, да имаду поштења и да нису низашто вољни продати своје домовине.“¹⁾

То се јасно видјело и на пожунском сабору.

Састанак пожунскога сабора крајем 1832. очекивали су бечки мјеродавни кругови са страхом и зебњом. На двору су се наиме побојали, да ће у доњој кући превладати демократски елементи, који

¹⁾ Gradja Југослав. Акад. Књ. III. (Загреб 1901), 256. Почетком 1833. изашла је у Карловцу анонимно брошира: *Sollen wir Magyaren werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pest an einen Freund an der Theiss*, von D. H. Предговор датиран је у Карловцу 1. фебр. 1833., а потписао га је Домољуб Хорватовин. Ова је брошира у кратко вријеме доживјела три издања, а доказује, да никако није оправдано увођење мађарскога језика за све народе у земље круне Св. Стјепана. Дуго се није знало, тко је аутор те књижице; данас зnamо, да је то био Колар, а издао ју је о свом трошку Анастасије Вакановић († 1894). Ул. Шурмин, Bilješke za hrvatski preporod. Загреб 1902, 18—22.

су сасвим јасно истакли као програм потпуна измену дојакошње физиогномије Угарске. Стога је бечка влада настојала свим силама и расположивим средствима, да утиче на жупанијске скупштине, које су бирале своје посланике и дали им обvezatnu инструкцију, да испадну код избора приврженици старога феудалнога система. Али све је било узалуд, јер је већина угарских жупанија послала у сабор у Пожун листом одушевљене приврженике нових либералних идеја, а међу њима се у првом реду исгицао заступник заладске жупаније *Фрањо Деак*. Он се још код куће одликовао замјерном говорничком вјештином, но у правом свјетлу изишао је тек на овом сабору заговарајући примирје либералних реформних идеја. Деак је заиста већ био политичар, а не само патриот. Међутим нови се сабор битно разликовао од старијих још и по том, што је имао сталну публику, која се није само занимала за расправе, већ им је често одређивала и правац контролирајући политичаре. На овом сабору наиме судјеловала је у великом броју и младеж. Уз посланике вазда су радили и по један или по два *jurata*, не слушачи права, ћаци, већ млади племићи, које су одредиле жупаније да буду уз посланике, да се практички упознаду с политичким животом. Тако се деси, да је понеки посланик повео и по десеторицу јурата, тако да је број њихов досегао и преко хиљаду. И уз хрватске је посланике било по неколико хрватских младића, а тако и уз посланике Србе (уз митрополита и епископат, па уз неке градске и жупанијске посланике) и српских младића, који се доскора између себе упознаше и интимно опријатељише. Како је Пожун тада био тако рећи чисто њемачко-словачки град, били су ови младићи готово једина публика јавних саборских сједница пратећи говорнике изражајем допадања, пљескањем и клицањем, а јер су били листом присташе реформа и либерализма, њихово је признање у главном ишло за оне, који су се борили за либералне идеје.

Тaj је нови елеменат вршио голем утицај на сабор, што се коначно изродило у одурно пузање пред повлађивањем незреле младежи. Сада увијежише се баналне фразе, а логично аргументирање узе све то већма ишчезавати. Хрватским заступницима веома отешчаше мађарски младићи положај, нозато владањем својим пробудише исту таку ватру и у хрватским младићима.

Пожунски је сабор одмах на почетку свога рада показао чврсту вољу, да реформише Угарску у модерном либерално-демократском правцу и да ојача мађарство. Стога одмах затражи од владе, да се пресели у Пешту и да се краљевски одговори, као и сви закони, који се буду изнијели, пишу на мађарском језику, што је све бечки двор толико озлодједило, да је у први час мислио распустити сабор. Мало потом изнесе доња кућа на расправу питање урбара, то јест односа између господара и бесправних кметова, идући за тим, да учини кметове власницима земље, коју су обрађивали и да постану потпуно слободни људи и равноправни пред законом. Овом су се предлогу противили Хрвати свом же-стином, изјављујући, да хрватско племство мора пропасти, ако се ослободе кметови и докине робота, јер нити има у земљи радника, нити их може сиромашно племство плаћати. Но доњој кући при-дружи се и горња, па тако би законска основа прихваћена, а само чињеници, да ју краљ Фрањо по савјету Метерникову не хтједе прихватити „као револуционарну и демократску“ има се приписати, да је коначно попримила веома благу форму допу-штајући сељаку кмету слободно селење и откуп од роботе готовим новцем. Поред урбарскога питања дошло је на ред и протестантско, али хрватски су посланици постојано бранили свој древни вјерски закон, не допуштајући да им Мађари пониште то право, ма да су у ствари одиста били „несувремени“. Нато узеше Мађари тврдити — као и 1790. — да су три славонске жупаније (пожешка, вировитичка и сремска) одувијек чисто угарска земља па да се

њих не тиче хрватски вјерски закон од 1608., а мало потом исто то и за Ријеку и „угарско“ Приморје (до Сења). Коначно спасише Хрвати и тај пут своје право, а помагао им је и сам бан Влашић у горњој кући, рекавши да је Ријека с Приморјем не само по историјском праву и географском положају хрватска, већ и „по здравом разуму“, јер није могућно, „да би Мађари могли онде имати преко Хрвата икаквих права.“

Посред ових жестоких дебата и борби умре 2. марта 1835. старац краљ Фрањо I. иза четрдесетитригодишњега владања. На течај расправе овај догађај не бијаше од већега утицаја, но зато је по Угарској и Хрватској слободоумнији дух знатно ојачао. Страха испред несмиљености и безобзирности старога краља апсолутисте, који је срећно прекујио тешко Наполеоново вријеме и као најстарији владар у Европи уживао по свим дворовима велик углед — тога страха бјеше нестало, па зато бјеше само још труднија и очајнија борба између Мађара и Хрвата на видику. Таки опет видик још је више отварала сама личност новога владара:

Како знамо, Фердинанд V. (1835. до 1848. год.) још је био 1830. год. круњен, па с тога је сабор могао несметано даље радити, изузевши бригу око посланства у Беч, које је имало поздравити новога владара. Иначе је све остало по старом. На челу владе остаде и даље кнез Метерних с осталим чиновништвом, а то значи и досадањи дух политике и управе, дакле систем. Фердинанду V. већ су биле 42 године, кад је сам засио на угарско-хрватски пријесто. Уза све то бијаше потпуни новајлија у државним пословима, паче од природе тако млитав, да није ни наде било, да ће икад занемарено надокнадити и осовити се у политици на своје ноге. Краљ је био вазда спреман поштансивати све, што су му донијели, шако да је околина његова од ше слабости његове чинила злопораба. Разумије се, због свега тога требало је уредити регенцију, која ће владара замјењивати у озбиљним и знат-

ним моментима. Чланови те регенције били су: кнез Метерних, гроф Кlam-Мартиниц, генерални царски ађутант и шеф војничких посала, гроф Коловрат за нутарње послове, те надвојводе Лудовик и Фрањо Карло, браћа краљева. Ови су мужеви стварали државну конференцију и замјењујући владара били заправо врховна глава у држави Фердинанда V., а нарочито кнез Метерних, још увијек душа читаве не само спољненога и нутарње политике.¹⁾

Мало времена послије Фердинандова ступања на пријестоље, започе (8. јула 1835.) у сабору дебата о мађарском језику, не само с обзиром на Угарску, него и на Хрватску. Мађари затражише од Хрвата једнодушно у доњој кући, да га имаду у својим школама од петога разреда гимназије даље увести као наставни језик, те да га послије десет година имаду сви они научити, који су ради да ступе у јавну службу, јер иначе бит ће проглашени неспособнима. Хрвати се — разумије се — томе најенергичније опреше, а помагали су их донекле и великаши у горњој кући. Но коначно попусте великаши доњој кући, те прихвате предлог, да Хрватска са Славонијом има примити мађарски језик као службени. Сада не преостаде Хрватима друго, него обратити се на краља Фердинанда посебном представком, а краљ, или боље рећи кнез Метерних с регенцијом, уважи очајни њихов глас и ускрати санкцију (28. априла 1836.), док су Хрвати још прије тога дали на уста свога друга, посланика Хермана Бужана (9. марта) у сабору свечану изјаву, да се не ће одрอดити од својих отаца, већ народносћи своју чувати свим допуштеним средствима. Најпослије изјавише, да се они не боре за мртви латински језик, већ за своје право, јер само они могу себи одредити службени језик који год хоће, па и хрватски:

¹⁾ О цару Фердинанду V. — који је био прави идиота — уп. карактеристику што је даје његов сувременик, Нижемац из Чешке Springer, Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Vol. I. (Leipzig 1863.), 441—445.

„Језик је народни у најновије доба — рече Бужан — у разним смјеровима толико напредовао, да Хрвати очито потакнути лијепим примјером Мађара језик свој шире и никад не ће допустити, да им се узме могућност да узвисе свој језик на дипломатички, или чак да га сами пусте да спадне на прост народни говор.“

Скоро потом дне 2. маја закључи краљ Фердинанд лично сабор; с његовим резултатима нити су били Мађари задовољни, а нити Хрвати. Све до овога сабора било је додуше чешће знатнијих противштина и гложења између њих и Мађара, али одсада се ствар из темеља окренула: *између Хрватске и Мађара стао се стварати непремостишв јаз који је од дана до дана постајао све дубљи и већи.* У расположење Мађара онога времена најбоље нас упућује јавни глас неких мађарских патриота, који су узели захтијевати, да се Хрватска откине од Угарске, али без Славоније. Та је мисао изречена јавно још у мају 1834., те је увиђавније елементе управо упрепастила. Тим се поводом подиже неки непознати нам Мађар, те јавно спочитну оваки развој и истаче „наше неразборито поступање с хrvatskim посланицима на саборским сједницама“. Сама пак растава Хрватске од Угарске да значи пропаст Угарске, која да је „сасвим извјесна“, јер „послије раставе од Хрватске не може више ни говора да буде о каквом сједињењу Ријеке, Далматије и Босне с нама, будући да су све ове земље напучене једним истим народом, те поменутом Хрватском и Славонијом географски одвојене од Угарске“. Стога коначно предлаже: „Ја само молим и заклињем моје суграђане, да не одбаце код законодавства толико потребну флегму и врло нужну правичност, па да се окане сваке безразложне мржње и хировите деспозије, којом се они толико, а ипак безуспјешно и на нашу штету на овом сабору служе против Хрвата, јер ћemo овај наш поступак зачијело једнога дана тешко пожалити и од стида заруменити се пред читавом Европом. За сада чиним

у смислу свега, што сам казао, само предлог, да бисмо браћу наше Хрвате искрено позвали, да се у једној заједничкој депутатији у свemu споразуме с Угарском онако, како то од њих траже њихови комитати (т. ј. жупаније и хrvatski сабор). Оваким мјерама, тим пријатељским сусретањем и искреном жељом, па текњом, да се међусобно подупремо у културном напредовању, разоружат ћemo све злобне накане и подржавања, а Хрвати, који нису мање морална бића од нас, примит ће се и прометнути у наше најбоље пријатеље и другове, како су то одиста некоћ и били, паче још пред двадесет година“.

Послије повратка хrvatskih посланика са састанком 5. августа 1836. хrvatski сабор у Загребу, на којем они прочиташе шездесет табака опсежни извјештај о дјеловању свом на пожунском сабору. У њему изрјеком нагласише: „Овако пробависмо кроз три године у тужном положају међу онима, који народ наш mrзе“. Сабор узе са захвалношћу рад њихов на знање, а напосле изрече захвалу краљу за потврду хrvatskih муниципалних права, те оним великашима, који су на сабору заговарали хrvatsko стајалиште. Надају се пак у помоћ божју, која их је досада спасла из још тежих погибли, да ће и у будуће очувати домовину своју и њезина права од Мађара, који иду за тим, да краљевину Хрватску потпуно стопе с Угарском, претворивши је у угарске жупаније.

Кад су хrvatski посланици у Пожуну изјавили, да је хrvatski језик „у најновије доба у разним смјеровима напредовао“, имали су пред очима рад хrvatske омладине, којој бијаше на челу Људевит Гај. Познато нам је, како је исти Гај још крајем марта 1832. предао угарском намјесничком вијећу преко жупанијске области загребачке молбу, да смије издавати у Загребу политичке хrvatske новине с белетристичким прилогом. Ту су молбу препоручиле угарској влади поред загребачке жупаније још и остale, а тако и градови Загреб, Ва-

раждин, Крижевци и Крапина, па стога је намјесничко вијеће и ријеши толико повољно дне 14. маја 1833., да је допустило Гају издавање хрватских новина, али без икакве политичке, дакле заправо издавање строго белетристичког листа. Сада Гај није преостало друго, већ да се лично обрати на старца краља Фрању I. Путујући у Беч сврти се у Пожун баш кад је сабор био на окупу. У Пожуну се састаше Гај с онамошњим хрватским посланицима, Јанком грофом Драшковићем, Антуном Кукуљевићем и Херманом Бужаном, те с баруном Лудвиком Бедековићем, жупаном крижевачким, као и с ондје назочним младим јуратима, који су допратили хрватску господу на сабор¹⁾). Овима дакле разложи Гај свој програм: прије свега има се увести нова ортографија, онда „преудесити“ граматика према духу словенскога језика, чиме је очито имао на уму замијенити кајкавско нарјечје штокавским, потом започети издавањем политичких новина с белетристичким прилогом, и коначно још у Загребу основати штампарију, да се осигура излажење новина и публиковање народу толико потребних књига. Стигавши у Беч Гај затражи приватну аудијенцију у краља, коју је посредовањем грофа Коловрата коначно и добио. Дне 29. маја 1833. ступио је пред старца владара. Необично симпатична појава младога Хрвата у час освоји краља; он му одговори: „Да, да, ти Мађари! Боме вам праве доста неприлика; пишу и сувише а траже, да Хрвати ништа не пишу“, — па и опет: „Да, да, ти Мађари, ти Мађари! Будите само мирни, ја ћу већ учинити што треба“¹⁾). Овом је аудијенцијом ријешена судбинा Гајевих новина, а потом можда и читавога илирскога покрета. Због ондашњега начина уредовања, сама је дозвола услиједила тек 9. јула 1834., дакле више од годину дана послије аудијенције, јер је

¹⁾ О том износи (поред неки нетачности) важних података сувремени Вукотиновић [Фаркаш] у пригодном чланку Успомена из године 1833.—1835. отштампан у „Народним Novinama“ загребачким од 5. јануара 1885. бр. 3.

полицајни министар гроф Седлници прије свега требао да сакупи информације о карактеру Гајеву преко својих поузданника хрватских, а онда је ставио 15. јуна 1834. краљу предлог, да се Гају, кога сви похвалише и препоручише, издаде допуштење за издавање новина с изричном мотивацијом, да то треба већ и стога учинити, „јер не лежи у превишијој намјери Вашега Величанства, да народни језик Хрвата буде истиснут оним Мађара“.

За то вријеме чекања Гај је наставио науке своје на универзитету у Лайпцигу, где је 1834. промовиран за доктора филозофије, који му је наслов у очима народа увелике подигао углед. Његови су се другови међутим у Загребу узбуђеном душом спремали на сурадњу у обећаним новинама. Колико их већ освојише идеје Гајеве, најбоље нам показује писмо младога Људевита Фаркаша (Вукотиновића), кад је најавио уреднику „Летописа Матице Српске“, Теодору Павловићу, своје сурадништво, те га подједно замолио, да га узме у ред пренумераната. Том приликом, 14. новембра 1833., пише из Пожуна, када је допратио као млади јурат на сабор грофа Јанка Драшковића, овако: (кајкавски) „Вредно и осебојно потребно јест свакому Хорвату који в времену вездашњем (садашњем), домовину и славенство чувати ќели, знати и познати кораке и лепе напретке, које Сербљи брати наши в словству својему делају из оног туликајше (такођер) зрока (узрока), кајти (јер) са Сербљином зјединити се жеља сваког поштеног Хорвата јест. Ватра та, која на небу Хорвата сад се жари, ако зору рујну и дан светли не донесе, в тмицу онда векувечну падне земља моја!“.

Кад су Гај и његови млади другови добили у руке краљеву дозволу, онда их тек заокупише најтежа питања. И узеше вијећати. Око Гаја сабраше се Драгутин Раковац, Вјекослав Бабукић, Димитрије Деметер, Анте Мажуранић, Иван Деркос, Павао Штос,

¹⁾ Запис Гајев о тој аудијенцији доноси Дежелић, Pisma 350—353.

Антун Вакановић, Огњеслав Утјешеновић и Људевит Вукотиновић. Како да се састави оглас на народ, којим дијалектом, а којом ли би ортографијом требало издавати ове новине? Концепте огласа начинише Вукотиновић, Бабукић, Анте Мажурунић и сам Гај. На вијећању прихватише Гајев, допуњен са свим бољим мислима осталих. Сам „Оглас“, датиран 20. октобра 1834., адресиран је овако: „Светлој и препоштованој господи свакога сташиша и реда, славнога народа славенскога вуј јужних странах, какот Хорватом, Словенцем, Далматином, Дубровчаном, Србљем, Крањцем, Штајерцем, Корушцем, Истријаном, Бошњаком, тер осталем Словенцем, свем задњић рода нашега и језика љубитељем и заветником лепо поздрављење!“ Потом се каже, како су готово сви европски народи у знаностима већ тако далеко узнапредовали, да се у свакој кући читају новине и књиге писане на материњем језику. „Није ли dakле крајње вријеме, да и ми, потомци чувари и бранитељи европске културе, подигнемо на достојну част језик миле наше словенске матере, језик обилан ријечима и сладак изговором, језик који нас наравски веже са осамдесет милијуна браће.“

Много је теже било питање о дијалекту и ортографији, но и њега је Гај срећно пребрдио. Он је и предобро знао, да је у први крај могао рачунати само са Загребом и околишем као главним конзументом, дакле с кајкавцима. А знао је још и то, да се баш међу њима налазе неки одличнији његови противници, нарочито међу клером, који су били доста јаки, да му сав посао поквире. Стога да у првом реду себи сагради солидну базу, ријеши се против свога бољега увјерења за кајкавски дијалекат и стару ортографију, дакле за ону исту, против које је још недавно војевао. Кад ствар ухвати здрав коријен и кад се народ мало по мало упозна с његовим опћесловенским идејама, а напосе југословенским, онда је намислио започети правом реформом и правом својом задаћом.

И тако је нова година 1835. донијела коначно

народу „Novine Horvatske“ и њен литерарни прилог „Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska“; „Новине“ излазиле су уторком и суботом, а „Даница“ само суботом.

Ове прве новине хрватске бјеху од интелигенције примљене с великим усхићењем; са свих страна добивао је Гај заносних писама за знак признања и одобравања. Како се и надао, преплатници били су у главном само кајкавци, док их се врло мало јавило из Крајине и Славоније, а поготово из Далмације, Босне и Словеније. Због тога одлучи се Гај на савјет Анте Мажурунића, да без претходне више дозволе већ наредне године 1836. промијени име, дијалекат и ортографију, знајући добро, да кајкавци сами нити су подобни, да створе и уздржавају особиту литературу, нити су доста бројни и јаки, да постоје кано засебно народно тијело. Шта више, Гај и његови другови увјерише се брзо течајем појунскога дуготрајног сабора, да их тешке борбе чекају с Мађарима, па стога требало је јачом отпорном снагом заћи у бој, а подједно и сав народ окупити око једне заставе. Видјесмо, да је већ давно био приправљен терен за идеју илирску. Тако изиђе сада на површину име Илирије, под којом су Гај и његови другови разумијевали Корушку, Горицу, Истру, Крањску, Штајерску, Хрватску, Славонију, Далмацију, Дубровник, Црну Гору, Босну, Херцеговину, Србију, Бугарску и Војводину, па књижевни илирски језик, наиме штокавштину Хрвата и Срба. Сада се почетком године 1836. преобразише „хрватске новине“ у „Hrirske narodne novine“ с прилогом „Даница илирска“ и значајним геслом: „Народ без народности јест тијело без кости“, док је кајкавштину замијенила штокавштина према узору Дубровчана, али и према узорном раду Вука Карапића, а стару ортографију нова, Гајева.

Тим државним и пресудним чином, наиме уређењем јединствене ортографије и Вукове штокавштине, Гај је извео највеће своје дјело, одстранивши њиме и посљедњу ограду, која је дијелила Хрвата

од Хрвата, а онда Хрвата од Србина. То је без сумње највећајнији и најкрупнији моменат у културној повијести хrvatskoga народа новијега доба. Старом хrvatskom сепаратизму и провинцијалном дробљењу бјеше задан смртни ударац, досљедно томе несвијесним је народним масама удахнут живот модернога националнога и политичкога хrvatstva. Без овога славнога чина Гајева не да се никако ни замислити сав наш будући политички рад, а нарочито онај око уједињења народнога. Откад се Јужни Словени доселише на Балкански полуострвок, то бјеше први пут, да се помишљало — без обзира на вјеру — на народно јединство од Соче до Цариграда. Но исто је тако важна и књижевна страна та вјерна пратилица политичких циљева и тежња, Хrvatski народ, раздробљен кроз дуге вијекове, није тада имао ни једне књиге, која би се обраћала и обазирала на васколики народ. Њена је темељна карактеристика у предилирској доба, да је била локална. Ено, Качић никад није прије тога времена допр'о до кајкавца, Рeљковића познавала је једина Славонија, Дубровчани не пријеђоше далеко граница своје републике. *С Гајем добила је наша књига откенародни значај:* одсада напријед она је намирењена цијеломе народу, она шири вјерску толеранцију, а руши старе злобобне предрасуде. *Она шири мисао народнога јединства, јединства Срба, Хrvата и Словенaca.*

Тако нестаде годином 1836. старе Хrvatske, а роди се нова, а с њоме још и нова ера у културној и политичкој нашој историји.

Крај првог дијела.

